

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Видавничо-публіцистична і громадсько-політична діяльність

Євгена Чикаленка

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, групи 611

Спеціальності 014 Середня освіта(історія)

Білоголуб Валентина Іванівна

Керівник: к.і.н., Руснак О.В.

Рецензент: _____

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Родинне середовище і умови формування світогляду	17
Розділ II. Видавничо-публіцистична праця	33
Розділ III. Громадсько-політична активність	58
Висновки	89
Список джерел та літератури	93

Вступ

Актуальність теми дослідження. 21 грудня 2021 р. минає 160 років від дня народження Євгена Харлампійовича Чикаленка. Це, без сумніву, незвичайна постать в українській історії. Якимось його донька Ганна згадувала, що її батько – людина єдиної мети – для нього «українське національне відродження було тою ідеєю, яка панувала над цілим його життям».

Ім'я знаного видавця, публіциста, громадсько-політичного діяча, агронома й мецената свого часу було добре відоме як в Україні, так і поза її межами. Однак у радянський час його діяльність не вписувалася у рамки офіційної ідеології, тому поступово була забута, а зараз, все ще залишається маловідомою серед широкого загалу.

З іншого боку, розуміння процесів державотворення, які відбуваються в сучасній Україні потребує глибшого вивчення, осмислення та наукової оцінки вітчизняної історії. Адже загальновідомо, що за різними суспільними подіями чи явищами стояли видатні особистості. Виходячи з цього, аналіз їх діяльності, у ширшому контексті загальнонаціонального розвитку допоможе більш адекватно реконструювати перебіг історичних подій. Саме тому додаткової уваги заслуговують історичні постаті кінця XIX – першої третини XX ст., до котрих, безумовно, можна віднести і Є.Х. Чикаленка.

Вивчення його життєвого шляху, становлення та прояви суспільно-політичних поглядів і громадських пріоритетів є важливими завданнями історичної науки, вирішення яких дасть можливість, насамперед, узагальнити попередні напрацювання науковців, які у своїх роботах торкалися діяльності діяча, що стояв біля витоків українського національного руху, зробив вагомий внесок у будівництво української державності, сприяв становленню української преси. У цьому нас переконує відсутність роботи, у якій би ґрунтовно всесторонньо давалася характеристика цієї неординарної особистості.

Також Євген Харлампійович залишив у спадок величезний масив публіцистичних праць (у тому числі багатотомні спогади й щоденники) і листів до поважних сучасників, котрі лише з 2000-х рр. почали вводитися у науковий обіг. Їхній зміст не втратив своєї актуальності донині й дає можливість суттєво доповнити відомості як про окремі сторони його громадсько-політичної чи видавничо-публіцистичної праці, так і про інших знаних сучасників та й загалом про ту складну в історії українського народу епоху.

З огляду на все, постать Є.Х. Чикаленка цілком заслуговує нового дослідження такого рівня, що є індикатором актуальності обраної теми.

Мета роботи полягає у визначенні ролі й місця Євгена Харлампійовича в суспільно-політичному і національному житті українців кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки таких **завдань:**

- узагальнити відомості про основні етапи життя і формування особистості Є.Х. Чикаленка;
- охарактеризувати його внесок у створення національної преси та підтримку українських видавництв;
- дослідити публіцистичну спадщину Євгена Харлампійовича;
- проаналізувати співпрацю Є.Х. Чикаленка з українськими громадськими товариствами;
- дати оцінку його політичних поглядів і визначити здобутки й прорахунки у розбудові політичних організацій.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси на українських землях та в українському середовищі за їх межами наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст.

Предмет дослідження – участь Є.Х. Чикаленка у розвитку української видавничої справи, сутність і масштаби його публіцистичної, громадської та політичної діяльності.

Хронологічні рамки роботи враховуючи специфіку дослідження персоналії, охоплюють роки його життя (1861-1929). При цьому акцент зроблено на періоді найбільш інтенсивної праці Євгена Харлампійовича, що тривав від переїзду до Одеси 1894 р. аж до самої смерті в еміграції у Празі 1929 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють насамперед Наддніпрянщину, яка у той час перебувала під владою Російської імперії. Адже саме там в основному проходило життя і активна діяльність Є.Х. Чикаленка.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму об'єктивності та системності. Під час написання роботи були застосовані проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, синтетичний, описовий та аналітичний методи. А комплексне застосування різноманітних способів пошуку, аналізу чи синтезу забезпечило можливість оптимально використати як опубліковані джерела, так і наукові праці.

Історіографічний огляд. Праці, присвячені дослідженню життя і діяльності Євгена Харлампійовича можна розділити на дві категорії. Перша – роботи науковців здебільшого з української діаспори написані до 1991 р. Оскільки в радянській Україні ця постать була піддана забуттю, то маємо, за невеликим винятком, лише закордонні видання. Друга – публікації вітчизняних істориків, створені за доби української незалежності.

Охарактеризуємо першу групу. З них, у контексті історіографічного огляду, значний інтерес становлять насамперед праці, присвячені Є.Х. Чикаленку, написані сучасниками. Найперші з них з'явилися ще за

життя, або вийшли майже одразу після його смерті, що є свідченням значного рівня зацікавлення громадськості до цієї постаті.

Окремі статті з оглядом життєвого й творчого шляху Євгена Харлампійовича були надруковані з нагоди ювілеїв. У першу чергу, варто звернути увагу на статті В. Дорошенка [44, 45] та автора «Свободи» (української газети у США) – Радянина (М. Гехтера) [77, 78], які особисто знали й зустрічалися із Є.Х. Чикаленком. У цих невеличких статтях давався короткий огляд біографії, коротко описувалося середовище в якому він зростав і навчався, перераховувались його визначні заслуги перед українським народом. Але детально окремі сторінки діяльності не розкривались. Тобто ці матеріали цінні тим, що у них подано вперше біографічні дані, на основі яких можна отримати загальне уявлення про цю видатну постать.

Одну із перших серйозних спроб проаналізувати життя й діяльність визначної особи і з'ясувати місце Є.Х. Чикаленка у громадсько-політичному житті України зробив Д. Дорошенко. Крім короткої статті [2], автор приурочив діячеві ґрунтовну монографію [46], у процесі підготовки котрої використав фотодокументи з особистого архіву родини Чикаленків, спогади про нього його дітей. Д. Дорошенко чітко відобразив дитинство та юність молодого Євгена, показав середовище, у якому той зростав, і які чинники вплинули найбільше на формування його поглядів. У монографії достатньо рельєфно висвітлено діяльність Є.Х. Чикаленка у період української революції і показано його життя за межами України. А враховуючи наявність загальних характеристик видавничо-публіцистичної та громадсько-політичної роботи Євгена Харлампійовича у ній, можемо зробити висновок, що аналізована праця Д. Дорошенка, на той момент, була найкращою публікацією про Є.Х. Чикаленка. Проте, зрозуміло, що її

порівняно невеликий обсяг, не давав можливості автору повністю розкрити усі сторони багатогранної діяльності Євгена Харлампійовича.

Зауважимо, що роковини смерті Є.Х. Чикаленка теж не пройшли повз увагу української преси. Зокрема, статті на пошану були надруковані у таких газетах: «Вільний світ», «Гомін України», «Український голос», «Народна воля» [32, с. 285]. У шанобливих статтях з нагоди річниці смерті Євгена Харлампійовича, неодноразово згадувались його меценатські й громадські заслуги. Та, в цілому, ці роботи не додали глибокої новизни.

Автор статті «Життя й праця незабутнього громадянина Є.Х. Чикаленка» С. Сірополко [82] спробував відтворити життєвий шлях видавця-публіциста-мецената і з'ясувати, яке ж місце той займав в українській історії. Але, автор допустив деякі неточності у подачі свого матеріалу.

У статті «Великий громадянин» [42], уже загаданий В. Дорошенко, поставив запитання: «Чим же велика ця постать?». Адже Євген Харлампійович не був корифеєм політики або мистецтва, оратором або вождем. Проте він був вродженим громадсько-політичним діячем.

С. Матвієнко-Сікорський назвав його «Українським батьком» [63]. На його думку, він об'єднав навколо себе українців різних політичних поглядів-позицій та виступив живим носієм ідеї української соборності. У своїй присвяті, з нагоди річниці смерті, автор також подав короткий життєпис покійного і перераховував його меценатські заслуги.

Друга категорія історичних праць, пов'язаних із постаттю Є.Х. Чикаленка сформувалася з проголошенням незалежності України. З того моменту почався справді новий період у вивченні біографії Євгена Харлампійовича. Він досі активно повертається в українську спадщину і привертає увагу не лише істориків, а й журналістів та мовознавців.

Саме у цей час у різноманітних періодичних виданнях, наукових збірниках чи історичних календарях з'явилися історично-біографічні дописи В. Тиндик [94], В. Качкан [51], Н. Миронець і В. Панченка [66], В. Тесленка [92, 93], Я. Верменича [33], І. Панчука [73], Р. Іванченка та О. Іванченка [49, 50], О. Никанорової [69], Т. Стешенкової [91], В. Панченка [72], Ю. Хорунжого [99, 100, 101], М. Слабошпицького [83, 84], В. Верстюка [34, 35], Л. Туровської [95], І. Кошової [56], Н. Грабар [37].

Охарактеризуємо коротко ті, що, на нашу думку, є найбільш цінними. Так В. Тесленко у своїх статтях розкрив окремі сторінки біографії Є.Х. Чикаленка, окреслив коло знайомих діяча, котрі з ним співпрацювали. При цьому автор використав дуже влучні цитати із його «Спогадів» та «Щоденника» [92, 93].

І. Панчук у своїх дописах вказав на приятельські стосунки Євгена Харлампійовича з В.К. Винниченком і С.В. Петлюрою. Чітко відзначив вагомий внесок мецената у справу українського відродження [73]. І. Кошова також проаналізувала літературні та політичні взаємини Євгена Харлампійовича з В.К. Винниченком [56].

Брати Іванченки зупинилися більш детально на добродійній діяльності Є.Х. Чикаленка. Вони намагалися прослідкувати куди й на які цілі меценат витрачав свої кошти найбільше [49-50].

Також на благодійницькому аспекті зосередилися у своїх працях Ю. Хорунжий і М. Слабошпицький. Зокрема, Ю. Хорунжий у своїй праці «Українські меценати» [100] одне із почесних місць виділив родині Чикаленків. Він дуже вдало (хоч і коротко) відтворив біографію Євгена Харлампійовича, прослідкував походження його роду, доповнив нарис фотодокументами. Причому як самого діяча, так і його близьких чи знайомих, що є цінним ілюстративним матеріалом. Крім цього, Ю. Хорунжий з'ясував

долю дочок та синів Є.Х. Чикаленка, які, нажаль, змушені були залишити рідну домівку.

Щодо М. Слабошпицького, то він у своїх працях [83, 84] на основі спогадів Євгена Харлампійовича, намагався показати його життєвий і творчий шлях. При цьому автор детально зупинився на стосунках діяча з В.К. Винниченком, використавши цитати зі «Щоденника» і листування Є.Х. Чикаленка. Окрему увагу історик звернув на його взаємини із селянами, які були доволі теплими, попри те, що Є.Х. Чикаленко був землевласником. Проте у викладі фактів ця праця не бездоганна, трапляються деякі неточності.

Від появи охарактеризованих робіт, науковці виявляли все більший інтерес до досліджуваної постаті. Особливу увагу дослідників викликала доля першої української газети «Громадська думка» («Рада»), видавництво якої тісно пов'язане із долею Євгена Харлампійовича.

Так, Г. Харькова [97, 98] у своїх статтях проаналізувала становлення і роль газети «Рада» впродовж 1906-1914 рр. Авторка також звернула увагу на внесок Є.Х. Чикаленка у започаткування видання та формування кошторису газети.

До цієї ж тематики можна віднести й статтю І. Клименко [52], котра зробила комплексний аналіз газети «Рада» (примірники зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). У тому числі визначила основні райони передплати і кількість передплатників по губерніях, виділила статті написані Євгеном Харлампійовичем.

Відомі дослідники Н. Фіголь [96] та І. Крупський [57] підбили підсумки специфічності функціонування видання, проаналізували фундаментальні напрями активності газети, дали характеристику деяким найважливішим статтям, які надходили до редакції.

А. Животко [47] і О. Іванченко [49] у своїх працях проаналізували структуру газети й авторський колектив, з'ясували подальшу долю авторів статей, відобразили участь Є.Х. Чикаленка у процесі відбору матеріалу до друку.

Також варто згадати статтю П. Опанащука [71], де він звернув увагу на становлення української преси невдовзі після проголошення Маніфесту 1905 р., висвітлив труднощі видання газети «Рада», розкрив процес роботи редакційного колективу і перерахував редакторський склад впродовж всього періоду існування газети та продемонстрував її вплив на процес розвитку українського національного руху.

Одними з найбільш ґрунтовних є дослідження І. Старовойтенко [85-90], що здебільшого носять джерелознавчий характер. Авторка вперше зробила спробу комплексно проаналізувати не лише епістолярну спадщину Євгена Харлампійовича, а й дати загальну характеристику його діяльності. Проте досить побіжно висвітлила внутрішній світ, становлення громадянської позиції, роботу в еміграції та участь діяча у виданні україномовних газет.

Окрему увагу також хочеться звернути на номер журналу «Пам'ятки України», присвячений 150-річчю від дня народження Є.Х. Чикаленка. Крім статті про історію написання «Спогадів» і «Щоденника» [88], видавнича рада журналу опублікувала низку статей, які висвітлюють його значення як громадського й культурного діяча, фінансову допомогу Академічному дому у Львові, зачіпають еміграційний період життя та основні чикаленківські місця на Одещині, Полтавщині і Києві. До важливих належать роботи І. Гирича [36], В. Піскун [75], С. Панькової [74], Г. Гусейнова [41], О. Музичка [68]. Автори вказаних публікацій спробували висвітлити, у першу чергу, ті аспекти життя й діяльності Євгена Харлампійовича, які залишалися найменш відомими для українського історика. До того ж текст кожної статті проілюстрований фотокартками, котрі дають додаткові уявлення про той

період і саму досліджувану постать. Також науковці побували у тих місцях, де жив та працював Є.Х. Чикаленко та показали це українському читачеві.

Свою невелику статтю до його 150-річчя від дня народження присвятив В. Жижера [48]. Автор зупинився на важливих подіях у житті Євгена Харлампійовича, зробивши хронограф життя та подавши короткі відомості про дітей діяча.

Джерельна база дослідження складається, насамперед, з мемуарів, щоденників, листування та інших власних публікацій Є.Х. Чикаленка. Цінними матеріалами, які суттєво доповнюють наші уявлення про нього є спогади його сучасників.

Зокрема, у мемуарах [20] Євгена Харлампійовича подаються неординарні факти з його біографії за 1861-1907 рр., міститься розгорнута характеристика громадського й культурного руху на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. Також там можна знайти чимало цікавих маловідомих епізодів з життя Б.Д. Грінченка, М.В. Лисенка, В.Б. Антоновича С.О. Єфремова, В.К. Винниченка та інших видатних представників української інтелігенції.

Щоденник Євгена Харлампійовича за 1907-1917 рр. [23] знайомить нас з одним із найскладніших періодів української історії початку XX ст. Водночас, на фоні розлогіх характеристик видання газети «Рада», розвитку громадських та політичних подій в Україні напередодні й під час Першої світової війни, стану справ в українському визвольному і культурницькому русі, маємо детальне відображення образу самого автора.

Не менш корисними для нашого дослідження є щоденники Є.Х. Чикаленка за 1917-1920 рр. [24-26], написані на основі безпосередніх вражень автора. Штрихи до постаті Євгена Харлампійовича прослідковуються у контексті періоду становлення української державності: від моменту утворення Української Народної Республіки й діяльності

Центральної Ради, до життя в Україні за доби Гетьманату та Директорії. При доволі детальному висвітленні відносин молоді української держави з Німеччиною і Росією, наведенні неординарних фактів про тогочасну суспільно-політичну ситуацію, об'єктивній виваженій оцінці подій чи багатьох державних діячів (С.В. Петлюри, П.П. Скоропадського, В.К. Винниченка), Є.Х. Чикаленко занотував свої роздуми про історичну долю України, подав власне бачення державного будівництва.

Перший вихід у світ «Спогадів» та «Щоденника» Є.Х. Чикаленка спричинив появу низки праць із відгуками про них. Важливо, що у них крім аналізу самих «Спогадів» і «Щоденника» наводилися й короткі свідчення про життя Євгена Харлампійовича.

Так, І. Айзеншток [28] писав про «Спогади» як про літературно-політичний нарис із історії українського життя, котрий подав широкий різноманітний матеріал по різних осередках українського громадського життя.

М. Рудницький [80, 81], пишучи про «Щоденник» зауважував, що автор хоч і намагався висвітлити події правдиво, але при цьому, не образивши жодного з учасників даних політичних перипетій. Мемуари Євгена Харлампійовича він назвав найцікавішою працею за останніх 10 років на книжковому ринку Галичини. Але суттєвих доповнень до біографії Є.Х. Чикаленка у М. Рудницького немає.

Високо оцінив згадані мемуари й М. Корчинський [55], підкресливши таку важливу рису як жертовність, яка була присутня характеру і вдачі мемуариста. Та, як у попередньому випадку, невідомих до того матеріалів М. Корчинський не подав.

Доволі схвальні відгуки згадані праці Євгена Харлампійовича отримали у статтях Н. Григорієва [39] та І. Німчука [70].

Епістолярна спадщина Є.Х. Чикаленка досить об'ємна й багатогранна. Серед адресатів – визначні постаті того часу, родичі, друзі, знайомі. Значна частина епістолярію була опублікована з вступними статтями. Хоч практика публікації листування розпочалася ще у 30-х рр. ХХ ст., більшість таких, що були використані нами при написанні дипломної, побачили світ лише в останні десятиліття. Оскільки, в Україні листування Євгена Харлампійовича привернуло увагу дослідників тільки на початку 1990-х рр.

Одним з перших, хто звернув увагу на його листування був С. Білокінь [29, 30], який упорядкував і опублікував 7 листів Є.Х. Чикаленка до Є.К. Лукасевича за 1921 р. (написаних під час перебування першого у Бадені в Австрії). Крім деяких коротких штрихів до біографії автора, стосовно еміграційного періоду, зачіпається і його участь у подіях 1917 р.

Певний внесок у публікацію листів Євгена Харлампійовича з визначними діячами українського руху – П.Я. Стебницьким, В.К. Винниченком, А.В. Ніковським – зробила Н. Миронець [64, 65, 67]. Це листування є досить змістовним, насиченим, цікавим. У ньому з перших уст сучасників розкривається благородство характеру Є.Х. Чикаленка, який був не лише щедрим меценатом, а й дуже делікатною людиною.

Більш раннє листування його з В.К. Винниченком, яке за своїм періодом охоплює час 1902-1916 рр. було виявлене, упорядковане, опубліковане Н. Миронець і В. Панченком [66]. У цьому джерелі розкривається низка моментів, пов'язаних з виданням газети «Рада», створенням Товариства українських поступовців, ставленням Євгена Харлампійовича до подій Першої світової війни.

Чимало листів Є.Х. Чикаленка було опубліковано у середині 2000-х рр. як окремими виданнями [3, 8], так і в журналах «Праці центру пам'яткознавства» [6], «Слово і час» [9, 10], «Пам'ять століть» [7]. Вони усі містять важливі біографічні факти та є надзвичайно цінним

історико-літературним документом. З цих публікацій окремої уваги заслуговує робота Н. Миронець та І. Старовойтенко [3]. У представленому листуванні переплелися різноманітні теми й сюжети: від громадсько-політичних, культурних і видавничих, аж до особистих. Листи не просто розкривають загальний зміст чи характер українського руху, а й активну участь у ньому Євгена Харлампійовича, який наполегливо та цілеспрямовано працював над відродженням української преси і книговидання.

Уже неодноразово нами згадана дослідниця І. Старовойтенко, упорядкувала та опублікувала його листування із С.О. Єфремовим періоду еміграції (1923-1928 рр.) [90]. Саме ці листи є унікальним джерелом для відтворення біографічних фактів Євгена Харлампійовича і атмосфери його еміграційного оточення, у тому числі взаємовідносин з іншими відомими людьми.

Щодо науково-популярних праць Є.Х. Чикаленка, то, у першу чергу, необхідно згадати статтю «Де вихід? (Лист до редакції)» [14], опубліковану у віденському тижневику «Воля». Автор спробував подати свої думки щодо виходу із ситуації, яка склалася в Україні у той час. Але ще у 20-х рр. ХХ ст. з'явилися статті В. Липинського [58-60], М. Шаповала [104], С. Шелухина [105], які виступили з критикою на цю публікацію. Опоненти явно не поділяли поглядів Євгена Харлампійовича, проте ця полеміка дає можливість доповнити наші уявлення про політичні погляди самого Є.Х. Чикаленка.

Друга група джерел – спогади сучасників. Саме у такій формі написані праці про Є.Х. Чикаленка, до котрих належить блок посмертних згадок, які опубліковані у 1929 р. в журналі «Тризуб». Серед авторів текстів нарисів – В. Королів-Старий [4] (кілька разів на цю тему публікувався і у інших виданнях [53, 54]), М. Славінський [13], В. Садовський [12], О. Шульгин [27], Д. Дорошенко [2], М. Левицький [5].

У цих спогадах прозвучали позитивні оцінки діяльності Євгена Харлампійовича, висловлені близьким оточенням, людьми, котрі знали його тривалий час. Вони відтворюють як окремі біографічні факти, так пишуть і про його заслуги перед українським народом, змальовують зовнішній вигляд, звички, риси вдачі та психологічний стан чи настрої Є.Х. Чикаленка в еміграції.

Наприклад, М. Славінський охарактеризував Євгена Харлампійовича наступними словами: «Громадянин і політик, національний діяч і меценат, хлібороб і літератор, журналіст, бесідник і організатор. В усіх площинах нашого національного життя проорав він глибоку борозну, скрізь і у всьому зазначалася сила його многобічної праці» [13, с. 5].

О. Шульгин звернув увагу на життя й діяльність Є.Х. Чикаленка у період української революції. Автор був серед числа тих, хто спробував відповісти на запитання: чому Євген Харлампійович відійшов від політичного та державного життя, став спостерігачем історичних подій, а не їх безпосереднім учасником [27, с. 28].

В. Королів-Старий, котрий добре знав Є.Х. Чикаленка (як громадського діяча, і як видавця «Ради») підкреслював його відвертість, обізнаність з оточенням, ощадливість у особистих витратах. Наголошував, що у цій постаті відбився тип українського «дядька-господаря» у його найкращому варіанті [4, с. 30].

Д. Дорошенко, у вже згаданій нами статті, писав про обставини знайомства з родиною Чикаленків і особисто з Євгеном Харлампійовичем під час першого візиту до його київської оселі, про заходи щодо заснування щоденної української газети, про проведення у будинку Є.Х. Чикаленка з'їзду представників українських Громад [2, с. 3].

Фрагментарні згадки про Євгена Харлампійовича подав і О.Г. Лотоцький [11].

Отже, історіографічний та джерельний аналіз, використаних при написанні магістерської роботи видань, говорить про неординарність постаті Є.Х. Чикаленка. Проте зацікавленість науковців чи громадськості його життям, громадсько-політичною, видавничо-публіцистичною діяльністю, науковим доробком, залишається актуальним і у наші дні, що є свідченням необхідності продовжувати пошуки. Про це переконує також відсутність окремої монографії про нього, що є підставою для узагальнення творчого доробку істориків і широкого кола джерельного матеріалу з метою підбиття підсумків багаторічної праці науковців та окреслення подальших перспектив вивчення такої унікальної особистості. Лише всебічне детальне дослідження життєвого шляху й багатогранної діяльності Євгена Харлампійовича дасть можливість визначити повноцінно його роль, місце у процесах національного відродження, розвитку громадських рухів, становленні української журналістики тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що фактичний матеріал, висновки й узагальнення, зроблені у роботі, можуть бути використані під час написання як спеціальних, так і узагальнюючих праць, при розробці університетських лекційних чи семінарських курсів з історії та культури України, біографістики, журналістики, історії суспільно-політичної думки.

Структура роботи обумовлена її метою і завданнями. Магістерська складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ І. Родинне середовище і умови формування світогляду

Євген Харлампійович Чикаленко народився 21 грудня 1861 р. в селі Перешори (нині село Куяльницької сільської громади в Подільському районі Одеської області) у сім'ї заможного поміщика [41, с. 38]. Саме там він провів дитинство: серед простих українських селян та в атмосфері народних українських традицій [102, с. 247].

Попри це, сам Є.Х. Чикаленко виводив свій рід з Полтавщини. Але точно знав лише, що його дід Іван Годорожій-Чикаленко, народився у кінці XVIII ст. в запорозькому зимівнику на річці Саксагані. Його батька Михайла «вбили москалі, може при руйнуванні Січі в 1775 році» [46, с. 11]. А коли землю, на якій стояв зимівник Чикаленкового прадіда, Катерина II подарувала графу Канкріну, то прабабка Чикаленка з малими дітьми перебралася на Херсонщину, де запорожцям і їх родинам уряд відводив землю для поселення [20, с. 17].

Дід Євгена Харлампійовича, Іван, як виріс, став козаком Бузького козацького війська. Там він дослужився до рангу «урядника» (підхорунжого), вочевидь тому, що не забажав переселятись на Кубань, куди було переведено 1792 р. бузьких козаків. Залишився жити на Херсонщині, одружився в селі Перешорах з Тодосією (дочкою місцевого землевласника Бана, переселенця з Румунії), і взяв за нею в посаг – 150 десятин землі, ставши невеликим поміщиком [93, с. 95]. Він користувався великою повагою серед місцевого населення. Причому, як панів, так і селян. Незмінно багато років був титарем у Перешорській церкві, куди до кінця віку приходив в синьому козацькому жупані. Він завів дуже гарне господарство, яке потім провадив його син і внук [20, с. 18].

Іван Чикаленко мав двох синів – Петра й Харлампія. Вивчивши їх добре читати і писати, влаштував їх на службу в Ананіївському повітовому суді, де вони згодом дослужилися до права на дворянство. Харлампій Чикаленко

оженився у 1858 р. з панною Оленою Краєвською, дочкою «поляка-судовика Каєтана Краєвського і матері-українки Варвари Горієнко з Херсонщини» [46, с. 11-12].

9 грудня 1861 р. у подружжя народився другий син Євген. Перший син Іван народився у 1860 р., а дочка Галя в 1864 р. Обоє вони померли у молодому віці. Харлампій Чикаленко був добрим господарем [100, с. 57]. Прикупивши землі ще 900 десятин, завів господарство на ширшу ногу і покинув службу в суді. Він прагнув, щоб діти здобули добру освіту, але не встиг це зробити сам, бо помер 1871 р. ще в молодому віці, на 41 році життя. Тоді діти залишились під опікою свого дядька – Петра Івановича Чикаленка [46, с. 12].

У «Спогадах», виданих уже в еміграції, Є.Х. Чикаленко докладно розповів про свої дитячі роки [88, с. 14]. Сімейні обставини були не дуже веселі. Його мати зовсім не цікавилась господарством і відверто нудилася на селі. Звички випускниці французького пансіону в Одесі були геть чужими серед оточення, у якому їй довелось жити в Перешорах. Вона не знаходила порозуміння з чоловіком і, врешті, покинувши Перешори, переїхала мешкати до повітового міста Ананіїва, куди їй привозили дітей на побачення. Аби мати в домі господиню, батько взяв до себе свою сестру Євдокію, заміжною за хорунжим Азовського козацького війська Методієм Бачієм, з дочкою Настею. Та ні тітка, ні батько, увесь час зайнятий то службою, то господарством, не приділяли надто багато уваги дітям. Користуючись цим, особливо хлопці, жили дуже вільно, без особливої опіки чи ласки з боку старших, але у достатках на лоні розкішної степової природи. У той же час вони придивлялися до господарства й хліборобської праці, до життя чабанів з їхніми отарами серед широкого вільного степу, який Є.Х. Чикаленко полюбив на все життя [20, с. 23-33].

Для кращого розуміння умов формування досліджуваної постаті, необхідно додати декілька фактів про середовище перебування Є.Х. Чикаленка у Перешорах. Звичаї там були ще старосвітські [41, с. 39]. Чи у домі, чи кругом на селі додержувалися старих порядків, святкових обрядів та забав. То ж діти на повну силу могли пізнати народні традиції, казки і пісні захожих співців-лірників [102, с. 247].

Найпершу свою науку малий Є.Х. Чикаленко дістав у місцевого сільського панотця Василя Лопатинського – «великого ідеаліста і стихійного українця» [46, с. 13]. А коли ж йому виповнилося 9 років, то відвезено було до Одеси та віддано у великопанський пансіон англійця Рандаля, у котрому вже вчився його старший брат Іван [68, с. 44]. Якраз тоді й виявилось, що малий Євген вмів добре розмовляти «мужицькою», тобто українською мовою (вплив середовища спілкування у Перешорах). Через це він став на деякий час об'єктом насмішок як зі сторони педагогічного персоналу, так і товаришів. Потрібно відзначити, що у тому пансіоні наука була поставлена дуже добре, але директор-англієць звертав увагу й на фізичне виховання дітей, що у ті часи було великою рідкістю [46, с. 13]. Вчителі й вихователі пансіону були іноземцями, тому Є.Х. Чикаленку вдалося отримати добрі уроки англійської, французької та німецької мов. На дуже високому рівні там була поставлена також і дисципліна [20, с. 59-60].

Проте через три роки, той пансіон придбав інший власник – Соколовський. Він перетворив його у приватну реальну прогімназію. З'явилися нові учителі. Й дуже добре, що серед них знайшлося аж троє українців, котрі відіграли помітну роль в культурному житті народу [42, с. 100]. Зокрема, це були: О.О. Андрієвський (історик, який викладав у школі російську мову), П.І. Ніщинський (відомий музикант і перекладач «Одіссеї» та «Іліади» на українську мову, вчитель географії), Л.А. Смоленський (учитель історії, палкий український патріот) [46, с. 13].

Подружжя Соколовських, якому також були не чужі українські справи, певний час опікувалося малим Євгеном. Це сталося, коли брат Іван захворів та скоро помер, а батька вже не було в живих. Тоді Є.Х. Чикаленко уже не їздив на різдвяні й великодні свята додому, а залишався в Одесі у Соколовських [46, с. 13]. У них знайшлась «Основа», із якої хлопець із захопленням, перечитав твори Т.Г. Шевченка й оповідання Марка Вовчка. Як читаємо у «Спогадах», «у Соколовського я пробув два роки і за цей час перечитав багато українських книжок. За всі п'ять років учення в Одесі, коли мені було вже чотирнадцять років, я дійшов до четвертої класи, тоді дядько перевів мене в «Єлисаветградське Вище Земське Реальне Училище 1-го розряду», як воно офіційно називалося і яке дуже розхвалювали земці, особливо голова Єлисаветградської Земської Управи, П. Зелений, відомий потім «українофіл», якого дядько дуже поважав» [20, с. 82].

Перебуваючи з вересня 1875 р. в Єлисаветграді, Є.Х. Чикаленко опинився у дещо іншій атмосфері [100, с. 58]. Він попав на квартиру для учнів, де за старшого був Андрій Грабенко, учень п'ятого класу, селянський син. Від першого ж знайомства хлопці заговорили між собою українською і стали приятелями на все життя. А на шкільній лаві Є.Х. Чикаленко засів поруч з П.К. Тобілевичем, котрий теж був стихійним українцем. Як із ним самим, так і з цілою його родиною зав'язалася у Є.Х. Чикаленка щира приязнь [102, с. 247].

Як писав відомий історик Д.І. Дорошенко, «в Єлисаветі Чикаленко попав в оточення, яке сприяло перетворенню його стихійного українства в свідоме національне почуття. В Єлисаветі тоді при Громадському Клубі організували брати Тобілевичі, на чолі з старшим Іваном (Карпенком-Карим), аматорський театральний гурток, котрий давав по суботах українські вистави на користь незаможних учнів. За режисера гурток запросив Марка Кропивницького, що проживав тоді в Єлисаветі. Чикаленко

побачив «Назара Стодолю», «Сватання на Гончарівці», «Наталку Полтавку», «Гаркушу», «Дай серцю волю, заведе в неволю». Ці вистави зробили на нього велике вражіння» [46, с. 14-15]. У реальній школі, хоч наука й велася звичайно російською мовою, не було ані тіні ворожого ставлення до українства, а директор Завадський часто у дискусіях з учнями посилався на авторитет М.П. Драгоманова [20, с. 88-89].

Щоправда після царського Емського указу 1876 р., коли і в Єлисаветграді було заборонено українські вистави, атмосфера українська у місті, як згадує Є.Х. Чикаленко, взагалі порідшала, натомість погустішала загальноросійська радикальна [20, с. 87]. У той час, «літні канікули, як і перше, я проводив в Перешорах. Того літа я записав багато пісень, приказок та незнайомих слів, кузина Настя теж записала багато від дівчат та бабів, і ми той матеріал потім передали до «Київської Старини», а пісні пізніше видало видавництво «Вік» ... окремих збірником (300 пісень)» [20, с. 91].

У 1878 р. в Єлисаветграді оселився лікар О.І. Михалевич, колишній член Київської громади, що зібрав коло себе великий гурт з ідейної української молоді. До нього, звісно, пристав і Є.Х. Чикаленко. А з ним і десяток відомих потім українських діячів, один з яких – М.В. Левитський уславився як «артільний батько» [46, с. 16].

Часто бували на зборах гуртка і М.Л. Кропивницький, І.К. Тобілевич (Іван Карпенко-Карий) та М.К. Тобілевич (Микола Садовський). О.І. Михалевич знайомив членів гуртка з творами М.П. Драгоманова, йому вдавалося добувати навіть Женевську громаду, розповідав про діяльність Київської громади, перекладав з англійської мови А. Сміта. І взагалі, він старався розвинути у своїх «учнях» літературні інтереси й заохочував їх писати, якщо помічав ознаки літературного хисту [94, с. 2].

Але при цьому, як свідчив сам Є.Х. Чикаленко, «про самостійність України, суверенність її державного життя тоді ще, чи вже, й мови не було.

Відсутність якого б не було протесту проти указу 1876 року, яким заборонено було українське слово, доводила повне безсилля української інтелігенції і повну темноту народу. При таких умовах у всіх свідомих елементів на перший плян висувалась потреба скасування того указу; жвавіші елементи сподівалися добитись того дорогою всеросійської революції і здобуттям загальних свобод, а помірковані – дорогою агітування в земствах з штампункту педагогічного та дорогою поширення національної свідомості серед молоді та широких народніх мас. Про організацію повстання за самостійну українську державу нікому з нас і в голову не могло прийти; найрадикальніші з нас говорили тільки про потребу організації перевозки з-за кордону нелегальної української літератури. Михалевич навчав нас, що всі ці шляхи ведуть до відродження української нації і нехай кожний з нас вибирає собі працю по своїй уподобі і здібностях» [20, с. 99].

Навесні 1881 р. Є.Х. Чикаленко закінчив реальну школу. Після смерті брата й сестри він залишився єдиним спадкоємцем батькового і дядькового майна [100, с. 59]. Проте аж ніяк не поспішав осістися на господарстві. Йому все ж хотілося здобути вищу освіту та вступити до високої агрономічної школи. Через те, що такої тоді на Наддніпрянщині не було, а їхати до Москви, або до Польщі бажання не було – вирішено податися до Києва, щоб спробувати стати вільним слухачем «природописного» факультету університету. Адже на той час після реальних училищ у студенти найкращого університету країни не брали. Треба відзначити і той факт, що вибір на користь Києва було зроблено й через те, що юного Є.Х. Чикаленка давня столиця Русі-України притягувала як осередок українського національного руху [102, с. 248].

Восени 1881 р. він приїхав до Києва і зразу ж подався до В.Б. Антоновича, до якого мав рекомендацію від О.І. Михалевича. Таким чином, сподіваючись, що професор Київського університету допоможе йому

стати вільним слухачем, бо саме перед тим вийшло розпорядження міністерства, за яким абітурієнтів реальних шкіл заборонялося приймати до університетів навіть вільними слухачами. Хоч В.Б. Антонович зустрів його дуже привітно та взявся клопотатись у цій справі, але виявилось, що нічого не можна було вирішити [92, с. 176].

Вже при першій зустрічі Є.Х. Чикаленко передав В.Б. Антоновичу записані ним казки, пісні й словниковий матеріал. Вдалося познайомитися зі славним українським композитором М.В. Лисенком. На його творчому вечорі почув спів відомого кобзаря О.М. Вересая. М.В. Лисенко запропонував Є.Х. Чикаленкові вступити до «хрестоматійного гуртка» для складання української читанки – хрестоматії для дітей, вибираючи матеріал з творів найкращих українських письменників і фольклору. В.Б. Антонович запросив його до «словарної комісії» при Старій громаді, яка впорядковувала матеріал для українського словника [46, с. 17].

Проте добувши у Києві до весни 1882 р. і побачивши, що зі вступом до університету нічого не виходить, Є.Х. Чикаленко виїхав на Великдень додому до Перешорів [41, с. 40], а вже у вересні подався до Москви, аби спробувати вступити до Петрово-Розумовської господарської академії [88, с. 16]. Ставши студентом, він познайомився з українським гуртком, що існував у академії і мав свою бібліотеку. Але довго засидітися у Петрово-Розумовському йому не довелося через її закриття [46, с. 19].

Відтак Є.Х. Чикаленко поїхав до Харкова, де його прийняли вільним слухачем на природничий відділ університету. Там він застав цілий гурт земляків з Херсонщини й оселився з А. Вержбицьким і М.В. Левитським. За трирічне студіювання в університеті Є.Х. Чикаленко добре вивчив агрономію під керівництвом професора А.Є. Зайкевича. Бачачи, що Є.Х. Чикаленко добре володіє народною українською мовою, він доручив йому написати

популярну брошуру про культуру кукурудзи, яка стала першим твором славного пізніше популяризатора [102, с. 248].

Перебуваючи у Харкові, 1883 р. Є.Х. Чикаленко одружився з «панною-курсисткою з Лубенщини Марією Вікторівною Садик ... Дядько Чикаленка, який хазяйнував у Перешорах, не був задоволений з цього шлюбу: він уже нагледів для свого небожа молоду на Херсонщині, яка мала 1200 десятин посагу, а Марія Вікторівна мала всього 7 десятин. Він загрозив, що не дасть свого благословення на шлюб і перестане висилати гроші. Чикаленка ця загроза одначе не злякала. Літо перебув він на хуторі в родичів своєї жінки на Лубенщині, де працював на полі так щиро, що сусіди були певні, що він – селянський син і змалку звик до хліборобської праці. Та дядько незабаром помирився з небожем» [46, с. 21].

У Харкові Є.Х. Чикаленко увійшов до складу української студентської громади. Хоч ця громада й не мала ані програми, ані якогось політичного напрямку діяльності, та все ж влаштовувала Шевченківські концерти, вечірки, чи урочисті зустрічі української театральної трупи, котра приїздила до міста. Існувала у Харкові й Стара громада, але вона збиралась тільки, коли приїздив хтось із поважніших українських діячів, як от В.Б. Антонович або М.В. Лисенко та правила панахиду по Т.Г. Шевченку в день роковин [46, с. 19].

Тоді ж Є.Х. Чикаленко познайомився зі студентом Харківського університету В.Г. Мальованим, активним революціонером, близьким до «Народної волі», який не поривав із українським національним рухом і намагався надати йому більш радикального характеру. За словами самого Є.Х. Чикаленка, «розпитавшись про життя молоді, про українську студентську громаду, він почав нам доводити про потребу заснування другої громади, радикальної, на Драгоманівських чи ще Кирило-Методіївських принципах – що Росія повинна бути перебудована на федеративних підставах

з самостійних складових частин окремих націй. Через якийсь час він нам назвав прізвища кількох студентів, які могли б увійти в цю нову громаду. Ми захопилися цією думкою, почали вишукувати людей і потроху-потроху, на початку 1884 року згуртувалися в українську радикальну громаду, вийшовши з студентської української громади» [20, с. 131].

Та довго гурток не проіснував. Поліція жандармська напала на його слід і заарештувала кількох учасників. Є.Х. Чикаленка встиг попередити про небезпеку А. Вержбицький. Побоюючись, щоб його не заарештували на хуторі у присутності дружини, яка чекала дитину, він сам поїхав до Харкова. Є.Х. Чикаленкові, завдяки його обережності й щасливому збігу обставин, вдалося збутися великої біди порівняно легко: його засуджено віддати на 5 років під нагляд поліції. При цьому він міг сам вибрати собі місце перебування, однак враховуючи заборону проживати у Харкові, Києві, Петербурзі чи Москві. Відтак Є.Х. Чикаленко обрав собі для життя рідні Перешори, куди і переїхав з родиною у травні 1885 р. [102, с. 248].

У Перешорах почалася для Є.Х. Чикаленка нова доба життя. Звісно становище «піднадзорного» виключало змогу продовжувати відносини з товаришами, оскільки усі листи читала поліція. Неможливо було нікуди виїздити без дозволу справника. Щотижня до маєтку навідувався поліція, аби на власні очі переконатися, чи «піднадзорний» перебуває на місці. При цьому дядько зустрів небожа доволі холодно та непривітно [46, с. 22].

За таких обставин йому не залишалося нічого іншого, як із головою пірнути у господарські справи і шукати собі розради у хліборобській праці. Господарська справа була Є.Х. Чикаленку добре знайома ще змалку, й він її любив. У свою чергу, дядько перебував у Перешорах не цілий рік, а приїздив лиш влітку з Херсона (служив секретарем Дворянського депутатського зібрання). Їхнє господарство було велике і добре поставлене, але велося ще старосвітським рутинним способом. Порядкував у маєтку управитель. Проте

бачачи як щиро небіж береться до праці, дядько уже в кінці першого ж літа звільнив управителя й доручив Є.Х. Чикаленкові усе господарство. Це був непростий іспит для молодого господаря, та він його витримав з честю. Щоправда доводилось тяжко працювати і не мати ні хвилинки спокою: раніше усіх вставати, пізніше від усіх лягати, цілісінький день бути на ногах, скрізь давати лад. Лише зимою було трохи більше вільного часу, і його Є.Х. Чикаленко використовував для поповнення своєї теоретичної освіти із сільського господарства, читаючи різноманітні фахові журнали й книжки [20, с. 151-153].

Майже 10 років прожив Є.Х. Чикаленко на селі. З них перші 5 безвиїзно – під явним наглядом поліції, а інші 5 – під таємним. Увесь цей час не минув для нього безслідно: з нього вийшов першокласний господар і поважний знавець сільського господарства [46, с. 23].

У 1890 р. помер у Херсоні дядько Петро Іванович і Є.Х. Чикаленко залишився єдиним господарем у Перешорах. Він не робив зразу різких змін у веденні господарства, але у менших розмірах на невеликих шматках землі, почав здійснювати на практиці спроби з того, що зимою вичитував з книжок чи фахових часописів [20, с. 176-177].

Ключову увагу звернув він на способи боротьби із засухами, які завжди були великою проблемою на маловодній і безлісній степовій Україні, зокрема на так званий, «чорний пар». Суть цього методу полягає у тому, що постійним розпушуванням ґрунту не давати їй випарюватись та губити вологу. Коли «чорний пар» добре оброблений, то і посеред літа земля лише зверху трохи висихає, а глибше – навіть у велику посуху затримується ще весняна вода [102, с. 248].

Вражаючі наслідки цей спосіб дав у велику посуху влітку 1892 р., коли скрізь на Херсонщині земля висохла і порепалась, а хліби й трави геть чисто згинули. Селяни влаштовували процесії та молебні в полі, щоби Бог дав дощ.

А тим часом, у маєтках Є.Х. Чикаленка, де було вже заведено «чорний пар», земля добре зберегла свою вологість ще з весни [20, с. 187].

Цей факт справив глибоке враження на людей. Розголос про «чорний пар» розійшовся не лише по всій околиці, а дійшов і до сусідніх повітових та губернських земств, навіть до Петербурга у відповідне міністерство хліборобства, і звідти раз-по-раз приїздили експерти-фахівці для огляду Чикаленкового господарства [46, с. 23].

Цей випадок дуже гарно у своїх спогадах описав сам Є.Х. Чикаленко. «Після молебня на запитання вражених селян – яким способом я зберіг в ріллі весняну вологість, я в подробицях розказав, як це робиться. Таким чином вийшла імпровізована лекція на ріллі, посеред степу. Тоді я рішив написати книжечку на цю тему або ліпше сказати, записати те, що я з цього приводу говорив, поясняв на практиці селянам. Правда, це вже був не перший мій досвід на полі популяризації, бо я ще року 1882 написав у Харкові на пропозицію проф. Зайкевича брошуру про культуру кукурудзи, але вона десь загинула в цензурі.

Записавши свої розмови з селянами про чорний пар, як спосіб проти засухи, і перечитавши їх декому з селян, я повіз брошуру в Одесу, щоб порадитись з М.Ф. Комаровим, куди її направити. Йому так сподобалась мова і виклад, що він зібрав до себе ввечорі кілька душ одеських українців, і я мусів перед ними прочитати брошуру, а потім порішили, що М. Комар повезе її завтра до цензора, з яким він часто бачиться за картами, і попросить його, щоб дозволив надрукувати. Але виявилось, що цензор при всьому своєму бажанні прислужитися Комареві не може дозволити науково-популярного рукопису сам, а мусить переслати його в Петербург в «главное Управление по дѣламъ печати». М.Ф. Комар написав в Петербург до своїх знайомих, щоб вони вплинули, коли можуть, на тамошніх цензорів, але минуло з півроку, і я дістав папірець, в якому сказано було, що «рукопись признана неудобною к

печати» і зоставлена в цензурному архіві. Тоді прийшло мені на думку послати рукопис в сільсько-господарський журнал «Хуторянин», який видавався на московській мові в Полтаві під цензурою президента «Сільсько-Господарського Товариства», видатного земського діяча Квітки. Через якийсь час я дістав свій рукопис назад при листі члена редакції Л.В. Падалки, який з захопленням вихваляв мою брошуру, але сповіщав, що Квітка має найгострішу інструкцію не друкувати нічого по-українському, під страхом закриття журналу. Під кінець Падалка пораяв мені звернутися до міністра хліборобства Єрмолова з проханням виклопотати у міністра внутрішніх справ дозвіл на видання брошури і пророкував, що коли я доб'юся дозволу, то моя книжечка проб'є дорогу українській книжці на село.

Як російський уряд боявся українського слова і як він його переслідував, видно з того, що я п'ять років добивався дозволу на свою брошуру про чорний пар і тільки 1897 року, тобто через п'ять років, дістав той дозвіл. Писав я на протязі цих п'яти років до проф. Костичева, просячи його поклопотатись за мою брошуру; писав і до міністра хліборобства Єрмолова; подавав міністрові внутрішніх справ скаргу на «Главное управление по дѣламъ печати» за заборону брошури. Нарешті послав йому друковане в «Земському Сборнику» справоздання голови херсонської губерн. земської управи, який оглядав мої посіви на чорнім парі під час об'їзду губернії в голодний рік і дивувався моєму розкішному хлібові, що виріс в такий посушний рік. Я писав Єрмолову, що міністерство хліборобства повинно на свій кошт друкувати і розповсюджувати такі брошури, як моя, а не забороняти їх, бо таким способом можна підняти сільсько-господарську культуру серед селян. Міністру внутрішніх справ я післав свідоцтво від нашого «справника» про те, що за перешорськими селянами нема ніяких «недоїмок» і пояснив це тим, що вони обробляють землю так, як я їм показую, і через те мають щороку добрий врожай, а брошуру своєю я цей

спосіб обробітку землі хочу поширити і по всьому «Півдню Росії» і написав її так, як розказую селянам, навіть тими самими словами, бо російської мови «південні» селяни не розуміють.

Потім мені оповідав секретар Ученого Комітету при міністерстві хліборобства українець Филип'єв, який дуже захоплювався моєю брошурою, що вона була темою розмов та суперечок на засіданні комітету міністрів, куди міністр Єрмолов передав справу з моєю брошурою тоді, коли міністр внутрішніх справ відмовився, на його прохання, дозволити її. В результаті тої наради я дістав дозвіл з надзвичайним написом: «Дозволено вь виде исключения».

Надалі Филип'єв порадив мені посилати рукописи мої в Учений Комітет міністерства хліборобства і вже з його ухвалою посилати до цензури, але доконче писати в діалогічній формі, щоб виглядало як белетристика, бо наукові книжки гостро заборонені. Я так і робив з дальшими своїми книжечками; писав у діалогах і посилав рукописи до Ученого Комітету міністерства хліборобства, і їх цензура швидко дозволяла. За ті свої книжечки [15, 16, 18, 19, 22] я одержав пізніше від сільсько-господарських товариств дві великі срібні і одну золоту медалі; старанням земств вони розійшлися в кількості півмільйона примірників.

Правду пророкував Л. Падалка, що брошура про «Чорний пар» прокладе дорогу і іншим українським книжечкам в народні маси. З того часу, очевидно під впливом міністерства хліборобства і таких прихильників, як Филип'єв, цензура почала легше пропускати і мої книжечки та й інших авторів» [20, с. 188-190].

Водночас, окремо хочемо наголосити на особливому значенні видання «Розмови про сільське хазяйство» (5 книжок). Вперше воно вийшло у світ в Одесі 1897 р. українською мовою, потім неодноразово перевидавалося завдяки сприянню «Благодійного товариства видання загальнокорисних і

дешевих книг». Зокрема, вийшло і у Петербурзі впродовж 1910-1912 рр. (транслітероване російською) [79, с. 128].

Видання і зараз сприймається ґрунтовним джерелом відомостей агрономічного змісту й характеру з різних напрямів рослинництва чи тваринництва. Водночас, воно проявляє ознаки цінного джерела щодо стану соціокультурного простору тогочасної Південної України, а також думок і суджень населення [79, с. 128].

Зокрема, серед сучасних оцінок серії цих праць Є.Х. Чикаленка, примітна наступна: «Нині можна сказати, що Євген Харламович по тій порі створив справжню енциклопедію хазяювання на землі. І видав її півмільйонним накладом! Фактично роздав її кожному господарнику. Що вельми важливо – видана вона була, хоч і з неймовірними потугами, але саме українською мовою» [38].

Відтак досягши на своїй землі дуже гарних результатів через застосування «чорного пару», намагався Є.Х. Чикаленко вплинути й на своїх сусідів-селян, щоб вони теж той метод використовували. Та маючи з селянами, через поліційний нагляд, стосунки лише по господарських справах, Є.Х. Чикаленкові важко було впливати на них словом чи розмовами [51, с. 170]. Але він впливав на них своїм прикладом (життя і праці), не робив ніяких зауважень щодо мови, не змушував нікого, але скрізь та всюди сам спілкувався українською і уся його родина (дружина й діти) теж розмовляли між собою чи з людьми тільки по-українськи [102, с. 248].

До речі діти його зразу зовсім не знали російської і лише коли вже їм настав час готуватись до школи, то їм було найнято вчительку, аби навчити російської. Це все справляло враження на селян у Перешорах, то ж вони не соромились, як по інших селах, рідної «мужицької» мови [83, с. 117]. І, навіть, коли хто з перевертнів чи підпанків глузував з їхньої «хохлацької» мови, то вони сміливо відповідали: «а от наш пан, не то що ви, а на всю губу

пан, вміє говорити на всіх языках, а з своїми дітьми і зо всіма говорить по нашому, та ще й по стародавньому» [46, с. 24].

Є.Х. Чикаленко подарував селянам землю й хату для школи та добився того, що священик, котрий керував школою і спочатку не визнавав необхідності в навчанні українською мовою, сам почав влаштовувати читання українських книжок, проводити вечірки, де співалися українські народні пісні. А пізніше Є.Х. Чикаленко залучив вчителя, свідомого українця О. Пилькевича [44, с. 687].

Згодом заснував Є.Х. Чикаленко у Перешорах кредитне товариство, для якого надав приміщення у своєму дворі, доки воно не розвинулося й не змогло придбати власний будинок. У той час, багатьом малоземельним селянам він продав ділянки землі за допомогою банку і, взагалі, допомагав своїм односельчанам матеріально й цінними порадами. Усім цим заслужив з їх боку велику любов та довіру й користувався серед них безмежним авторитетом [102, с. 248].

Вже коли закінчилися п'ять років явного нагляду, почав Є.Х. Чикаленко приїздити по справах до Одеси, де зустрічався з колишнім своїм знайомим з Києва М. Комарем, котрий став у Одесі нотарем. А через нього відновив знайомства й серед українського світу та передплатив собі зі Львова двотижневик «Зоря» й дитячий журнал «Дзвінок». Саме «Зоря» поставила його в курс тогочасного українського життя [46, с. 24].

З осені 1894 р. Є.Х. Чикаленко переїхав з родиною жити в Одесу, бо підросли діти, їх треба було віддавати до школи [68, с. 46]. Але сам він перебував в Одесі тільки кілька місяців взимку. Вже ранньою весною, як починалися польові роботи, виїздив до Перешорів, де залишався до глибокої осені [46, с. 25].

Отже, Є.Х. Чикаленко походив з давнього козацького роду та роду переселенців з Румунії. Отримавши певну домашню освітню підготовку

(уроки давав переважно місцевий священник), продовжив науку в Одеському пансіоні. Саме там він вперше потрапив у середовище національно-свідомої інтелігенції.

Далі було навчання у реальній школі в Єлисаветграді й у Харківському університеті. Це навчання не минуло безслідно для його свідомості. Під впливом тієї української атмосфери і сформувалися життєві позиції та громадсько-політичні погляди, у майбутньому, визначного діяча. Якраз тоді Євген Харлампійович вперше долучився до українського суспільно-політичного руху, брав участь у просвітницько-культурницьких заходах.

Розділ II. Видавничо-публіцистична праця

Переїзд до Одеси 1894 р. відкривав нові можливості для Є.Х. Чикаленка, насамперед, на видавничо-публіцистичній ниві. Оскільки ця робота тісно перепліталася із громадською, про яку йтиме мова у наступному розділі, то тут ми спробуємо подати ті епізоди, котрі найбільш чітко характеризують його як видавця і публіциста.

У 1895 р. поховавши дочку Євгенію, Є.Х. Чикаленко вирішив всю частку, яка б їй припала як посаг, віддати на національні цілі, щоб тим самим вшанувати її пам'ять. Насамперед він передав у редакцію «Кіевської старини» тисячу карбованців. Це мала бути премія за найкраще написану історію України популярного характеру [20, с. 228-229].

Тоді за умов панування у Наддніпрянській Україні офіційних заборон на українські видання, галицькі часописи «Зоря» і «Літературно-науковий вістник» стали популярними серед українців Російської імперії. Сам факт заснування «Літературно-наукового вістника» наддніпрянці зустріли радісно [51, с. 172]. Людей тішило бачити серед його співробітників М.С. Грушевського та І.Я. Франка. Але, водночас, серйозними проблемами стали безперешкодне отримання журналу з-за кордону і розповсюдження його в Росії. З цією метою вигадувалися різні комбінації. Їх учасником був також Є.Х. Чикаленко [51, с. 688]. Наприклад, оскільки передплати на журнал царизм не дозволяв, то він подавав у листі до М.С. Грушевського список осіб, котрі хотіли отримувати «Літературно-науковий вістник» в Одесі у 1899 р. через поштову доставку в закритих конвертах [68, с. 47]. Зокрема, у тому списку стояло 5 прізвищ: Є.Х. Чикаленка, І.М. Луценка, А. Крижановського, О.І. Волянського та А.М. Грабенка [85, с. 59].

Від перших місяців виходу журналу Є.Х. Чикаленко почав співробітничати з ним у такий спосіб: надсилав до редакції українські твори (ним же замовлені), але не дозволені цензурою в Російській імперії. Так, він

оплатив тисячею карбованців українську історичну повість Д.Л. Мордовця «Дві долі», аби спонукати старого письменника творити українською мовою [84, с. 120]. Та автор зрікся гонорару й гроші пішли на заснування при Науковому товаристві імені Шевченка у Львові особливого фонду для допомоги українським письменникам імені Д. Мордовця [20, с. 228-229].

До «Літературно-наукового вістника» Є.Х. Чикаленко пересилав також інший твір Д.Л. Мордовця – повість «Семен Палій, воскреситель Правобережної України», додавши непогану характеристику. Цей перелік можна доповнити творами І.К. Тобілевича (Іван Карпенко-Карий), М.Ф. Комарова (М. Комар). Зокрема, надзвичайно цікаву працю останнього – «Ненадруковані дрібниці з творів О. Стороженка». При цьому Є.Х. Чикаленко обіцяв: «Коли ще що трапиться, то буду посилати для Вас, але зробіть все можливе, аби нам дозволили виписувати сей «Вістник»» [85, с. 60].

Аби оживити відділ української белетристики у «Кіевській старині», яка не мала грошей на оплату авторських гонорарів, Є.Х. Чикаленко узяв це на себе, і з того часу на сторінках видання з'явилося багато нових творів Б.Д. Грінченка, Л.О. Яновської, Д.І. Яворницького, М.М. Коцюбинського, М.Ф. Чернявського, В.К. Винниченка. Відтак «Кіевская старина» зробилася повністю українським літературним органом, маючи відділи літературної критики, хроніки і бібліографії [46, с. 30].

Це вже хоча б частково компенсувало відсутність власного друкованого органу, про що не раз стверджував Є.Х. Чикаленко. Зокрема, він писав І.Л. Липі у 1899 р.: «Треба прикласти всі старання, аби «К[иевская] Стар[ина]» за сей рік придбала якнайбільше передплатників, щоб вона стала на свої ноги, бо вже не має змоги платити щорічні дефіцити» [9, с. 74]. Також подібні міркування були висловлені у листі до І.Л. Липи у 1902 р.: «Я гадаю, що поки у нас нема журналу на нашій мові, нам треба поставити на відповідне місце хоть «К[иевскую] Ст[арину]», бо се єдиний наш журнал.

Коли земляки не віднесуться індеферентно до сих думок, то в недовзі се легко можна зробити» [85, с. 58].

Свідченням того, що доля журналу для Є.Х. Чикаленка була зовсім не байдужою, є не тільки турбота про його популяризацію, цікавий зміст, а й про кваліфікованого редактора [6, с. 243]. Відомо, що він просив Б.Д. Грінченка вплинути на В.М. Леонтовича, щоб той взявся редагувати «Кіевску старину» у 1900 р. і своїм письменницьким талантом поліпшив її зміст. Прагнучи прилаштувати у співробітники часопису й Б.Д. Грінченка, пропонував йому писати твори історичного жанру, аби відтворювати минуле України в художній формі [85, с. 58].

Є.Х. Чикаленко звертався також до інших приятелів, прохаючи їх допомогти залучати українських письменників до співпраці з журналом. А у 1900 р. редакція ввела новий гонорар за белетристичний твір або п'єсу (30-50 руб.). Це, на його думку, мало матеріально стимулювати дописувачів і популяризувати «Кіевску старину» [9, с. 75].

Ще однією, не менш серйозною проблемою журналу, яку, у тому числі, й він намагався вирішити, було досягнення взаєморозуміння між українськими письменниками-дописувачами до журналу та його редакцією. Виявляється то було зовсім нелегко, бо перші пам'ятали деякі особисті образи, а редакція, котра об'єднувала українофілів, мала досить консервативні погляди, які часто шкодили у справі пошуку компромісу із кожним своїм автором [84, с. 122]. Чітко відстежується, що Є.Х. Чикаленка бентежило і те, як редакція часопису бувало віддавала перевагу перекладним творам. Він намагався знайти однодумців і опротестувати цю негативну тенденцію, щоб згуртувати навколо журналу кращі українські літературні сили. Так, у листі 1900 р. до І.Л. Липи можна прочитати: «Поможіть мені, голубе, з'єднать при «К[иевской] Старині» все, що може держать в руці українське перо, говоріть, пишіть до всіх наших письменників, котрих знаєте

особисто; нехай вони забудуть особисті рахунки; нехай підуть на компроміси, аби скупитись, показати молоді, що ми не одживаєм віку, а ще вступаєм в життя» [9, с. 75]. Сподівався меценат і на те, що входження до редакції у 1902 р. «нового елемента» – С.О. Єфремова, Б.Д. Грінченка та Ф.П. Матушевського сповнить журнал «більш сучасним духом» [85, с. 58].

Проте усі ці довготривалі заходи становища «Кієвскої старини» істотно не поліпшили. У 1906 р. Є.Х. Чикаленко писав М.С. Грушевському і П.Я. Стебницькому про безнадійний стан журналу та намір В.П. Науменка відзначити 25-літній ювілей «Кієвскої старини», а після цього її видання припинити [64, с. 125]. Це було неостаточне рішення, оскільки, як згодом писав Є.Х. Чикаленко згаданим особам, видання «Кієвскої старини» збиралися продовжити і в 1907 р. В.П. Науменко продовжував шукати благодійників, які оплатили би видавничі дефіцити й у подальшому планував тематично реформувати часопис.

Сам Є.Х. Чикаленко був проти такого рішення. Зізнавався, що «напався» за його підтримку на В.М. Леонтовича та В.М. Доманицького, адже усю свою енергію поклав на те, щоб видавати щоденну українську газету, значення якої було дуже високим для українського руху. Логічно, що саме з цих причин він не підтримав В.П. Науменка. У тих умовах працювати одночасно над такими складними проектами надзвичайно важко [85, с. 59].

Поважною справою всього українського руху стало відродження видавництва й заснування україномовних періодичних видань і, в тому числі, першої у Наддніпрянській Україні щоденної газети «Громадська думка» (з 15 вересня 1906 р. виходила під назвою «Рада»). Адже на неї поклалися величезні надії у справі національного просвітництва та поширення ідей руху. Серед наполегливих ініціаторів народження газети був Є.Х. Чикаленко. За оцінками дослідників, впродовж існування газети (з 1905 до 1914 рр.), діяльність її редакційного колективу була взірцем самовідданої і наполегливої

праці найкращих представників української інтелігенції на поприщі національного відродження українського народу [71, с. 152].

Ще з 1903 р. він клопотався про отримання відповідного дозволу на неї, але його зусилля не досягали кінцевої мети. Київська влада визнавала програму майбутнього видання занадто радикальною, ба навіть такою, що суперечила засадам російського імперського державного ладу. Прикриваючись усілякими відмовками вона намагалася не дозволити українцям свого друкованого органу. Причому не поступалася навіть тоді, коли у революційні дні конституційних свобод 1905 р. по країні безперешкодно поширювалися революційні прокламації та дешеві газети російською мовою [86, с. 6].

Зокрема, Є.Х. Чикаленко хотів видавати тижневик для селян. Він вів про це переговори з Б.Д. Грінченком, С.О. Єфремовим [90, с. 9]. А Стара громада планувала перетворення «Кіевської старини» на український журнал зразка колишньої «Основи». Але з усіх куточків почали писати до Києва, щоб кияни неодмінно видавали щоденну газету для усієї України [51, с. 173]. Тоді Є.Х. Чикаленко завів розмову із заможними громадівцями В.Ф. Симиренком і В.М. Леонтовичем. Коли останні пообіцяли свою фінансову допомогу, і як тільки оголошено було царський маніфест 17 жовтня 1905 р., Є.Х. Чикаленко того ж дня надіслав до київського губернатора відповідну заяву. У той же час він вважав за потрібне дочекатися оголошення нових правил про друк [46, с. 50].

Але причетні до цієї справи й надалі чимало сперечалися за те, для кого має видаватися газета: для інтелігенції, чи для народу, тобто широкого загалу. Є.Х. Чикаленко вважав, що треба мати передусім на увазі читачів з народу та подавати їм відомості про новий лад, землю, все, що особливо цікавило українське село, аби привчити селян до свого українського видання [49, с. 152]. На його думку, якщо селяни не матимуть у газеті того, що їх цікавить,

то їх важко буде заохотити до української преси. Б.Д. Грінченко стояв за видання для інтелігенції. Після тривалих суперечок погодилися на тому, що газета повинна видаватись для народу, а для інтелігенції виходитиме місячник «Нове життя» [46, с. 51].

Але коли спершу з'явилася новина про видання з нового року газети «Громадське слово» й журналу «Нове життя» (закладені Б.Д. Грінченком та С.О. Єфремовим), де говорилося, що ці пресові органи стоятимуть за автономію і федерацію, а також за те, щоб земля стала власністю народу, то адміністрація рішуче заявила, що свого дозволу на видання не дасть [90, с. 18]. Тоді В.М. Леонтович подав другу заяву на дозвіл видання газети «Громадська думка» і «Нова громада», уже без тих страшних для влади фраз, і адміністрація дозвіл таки надала [46, с. 51-52].

Оминаючи різні перешкоди, ініціатори усе ж домоглися дозволу на українську газету: перший її номер вийшов у світ 31 грудня 1905 р. З першого дня розпочалося її непросте існування. По-перше, на видання потрібні були значні кошти. По-друге, досвід, співробітники, талановиті дописувачі. По-третє, відповідні тематичний і соціальний напрями, які би стали запорукою його популярності [86, с. 6].

Якщо з коштами частково проблему вдалося вирішити, то далі довелося українській газеті вперше й самотужки готувати професійного журналіста. Ці усі проблеми лягали на плечі видавців та найпалкіших прихильників газети [50, с. 12]. А найвідповідальніший тягар обов'язків узяв на себе видавець Є.Х. Чикаленко, котрий запевняв однодумців, що має на меті вести газету до повного вичерпання матеріальних чи моральних сил, твердо керуючись переконанням, що без щоденної газети українцям жити не можна [86, с. 6].

Визначено було, щоб редакційний комітет складався (окрім видавців) ще з Б.Д. Грінченка, М.М. Грінченко, С.О. Єфремова, Ф.П. Матушевського, М.П. Левицького, В.Ф. Дурдуківського й В.О. Козловського. Але

Б.Д. Грінченко і С.О. Єфремов намагалися взяти дуже різкий курс. Зокрема, щодо земельного питання. В.М. Леонтович обстоював більш помірковані погляди [83, с. 145]. Він доводив, що різкий лівий курс, з одного боку, мало того, що накличе гоніння з боку влади, а з другого, що ще гірше, відштовхуватиме від газети поміркованих читачів [57, с. 235]. Є.Х. Чикаленко намагався примирити обидві течії, доводячи, що видання має вестися строго в рамках програми Української демократично-радикальної партії, котра не вказує на необхідність відбирання землі безкоштовно, а лише на примусовий викуп. У загальному примирившись, колектив обрав собі за редактора Ф.П. Матушевського [46, с. 51].

Закономірно, що цей український пресовий орган став змістом життя Є.Х. Чикаленка, його болями й радощами. Адже, фактично, видавець не відокремлював себе від «Громадської думки» («Ради») і ставлення до неї зі сторони сучасників він сприймав як особисте [97, с. 38].

Видавничу діяльність Є.Х. Чикаленка можна вважати зразком самовідданого служіння справі історичного значення, адже йому доводилося докладати щороку на газетні потреби не лише величезні кошти (5-10 тис. крб.), а й вирішувати багато інших проблем: шукати передплатників, запрошувати до співпраці відомих письменників та публіцистів, протистояти адміністративному тиску, переслідуванням цензури [49, с. 155]. Доводилося не раз просити дописувачів оминати дразливі теми, аби не підводити видання під штрафи (від котрих воно й так постійно потерпало). Справа у тому, що виходило воно в умовах ново проголошеної свободи слова, але значною мірою залишилося самоуправство київської адміністрації, яка часто не допускала до публікації навіть тих матеріалів, котрі раніше пропускалися цензурою [86, с. 6].

Роки видання «Громадської думки» («Ради») стали періодом наполегливої та впертої боротьби за її існування. Адже напередодні кожного

видавничого року, через тиск постійних проблем і невизначеностей перед нею поставала загроза закриття [97, с. 39]. У цій непростій ситуації Є.Х. Чикаленко закриття газети вважав недопустимим і прирівнював за своїм значенням до поразки українського війська під проводом Б. Хмельницького 1651 р. під Берестечком [86, с. 6-7].

Показово, що навіть перший же випуск «Громадської думки» був конфіскований. А на додачу, у ніч під новий рік було арештовано С.О. Єфремова [57, с. 236]. Щоб убезпечити себе надалі від подібних несподіванок, видавці увійшли в порозуміння з цензорами, тобто, як це робили і російські газети, почали регулярно щомісяця виплачувати цензору та його секретарю хабарі [46, с. 52].

Припинення видавничої діяльності особисто для себе Є.Х. Чикаленко вважав духовною смертю, котра означала, що він зречеться усілякої громадської діяльності й перейде до занять сільським господарством, перебравшись із Києва до своїх маєтків, аби людям у вічі не дивитися через сором [44, с. 689].

Виділяючи газеті роль ідейного пропагандиста українського руху і усвідомлюючи потребу у ній, видавець Є.Х. Чикаленко вживав усіх можливих заходів для того, щоб українське щоденне видання існувало та набирало популярності. Заради такого він навіть готовий був продати придбані раніше землі [86, с. 7].

Для подолання зазначених труднощів Є.Х. Чикаленку допомагали фінансами, передплатниками і своїми дописами однодумці [42, с. 3]. До числа таких належали: М.С. Грушевський, Л.М. Жебуньов, П.Я. Стебницький, М.Ф. Комаров, Д.І. Яворницький [89, с. 14].

Серед прихильників газети були й І.Л. Шраг та уся Чернігівська громада. Саме до нього звертався видавець у критичні періоди з проханням допомогти газеті передплатниками, котрих їй постійно бракувало [83, с. 147].

Уже на другий видавничий рік Є.Х. Чикаленко просив у Чернігівської громади знайти для «Ради» передплатників, оскільки їх треба було довести до кількості 2 тис. осіб, щоб отримати згоду фінансувати газету від В.Ф. Симиренка. Але допомагали чернігівці не лише передплатниками, а і коштами. Зокрема, у 1910 р. вони зібрали 400 крб. і переслали до Києва.

У свою чергу, українська газета публікувала й чимало матеріалів чернігівських кореспондентів, часто писала про діяльність тамтешніх громадівців і товариства «Просвіта». Ще у «Громадській думці» був опублікований біографічний нарис про І.Л. Шрага як депутата до I Державної думи від Чернігівщини [86, с. 7]. Газета інформувала громадськість і про приїзди І.Л. Шрага до Чернігова чи його зустрічі з земляками, на яких депутат переважно звітував про виконані повноваження. Видання знайомило читачів і з іншими подіями з життя Чернігівщини, її визначними пам'ятками, подала короткий історичний нарис про місцеву «Просвіту», висвітлюючи результати діяльності й адміністративні утиски, яких вона зазнавала за весь п'ятирічний період свого існування [86, с. 8].

Проте, невдовзі «Громадську думку» було заборонено цензурою, а Б.Д. Грінченку, одному з її видавців, органами влади було надано дозвіл на видання нової газети, яким і стала «Рада», котра почала друкуватися з 15 вересня 1906 р. [71, с. 152].

Вже у першому номері нового видання містився «Лист до передплатників «Громадської Думки», у якому повідомлялося, що газета «Рада» надсилатиметься усім, хто раніше передплачував «Громадську думку». Йшлося тут і про те, що нове видання буде продовжувати традиції своєї попередниці та орієнтуватиметься передусім на інтелігенцію [61, с. 2]. А у вступній статті, видавці «Ради» звертали увагу своїх читачів на відсутність в усій Україні щоденної україномовної газети й зазначали, що для українського суспільства таке видання є вкрай необхідним [76, с. 1].

Ці думки розвинув М.С. Грушевський, котрий визначив українську мову основою розвитку та консолідації нації. Він наголосив при цьому, що саме рідна мова є першим неодмінним засобом національного життя, здатним забезпечити розвиток усіх сфер культурного буття українського народу [40, с. 2].

Більш тривалим періодом свого існування «Рада» завдячувала тому, що до складу її співробітників належали люди, які були щиро віддані справі українського національного відродження. Як відзначав сам Є.Х. Чикаленко, склад постійних працівників газети підібрався такий, що не було майже ніяких сварок, інтриг або ворожнечі в редакції, окрім дрібних суперечок щодо термінології, правопису тощо [23, с. 6].

На посаду офіційного видавця «Ради» замість Б.Д. Грінченка згодом став Є.Х. Чикаленко, а головним редактором газети тривалий час вважався М.І. Павловський. Секретарем був С.В. Петлюра. Крім названих вже осіб, з «Радою» також співпрацювали М.С. Грушевський, А.В. Ніковський, Д.І. Дорошенко, С.О. Єфремов, І.І. Огієнко, І.Я. Франко, Олександр Олесь, М.М. Коцюбинський та інші знані представники української інтелігенції [71, с. 153].

Великою мірою завдяки підтримці таких відомих діячів науки й культури, як зазначив дослідник української преси А.П. Животко, «Рада» стала речником та дзеркалом українського життя. Зокрема, у своїй книзі «Історія української преси» він свідчив, що, мабуть, жодне питання громадсько-політичного і культурного життя не уникало її сторінок. А найменший прояв культурного чи політичного життя неодмінно знаходив на сторінках газети той або інший відгук [47, с. 199].

Не менш складним, за свідченням видавця Є.Х. Чикаленка, для видання був і останній період його існування. Усі проблеми, з якими зіштовхнулися раніше видавці, у цей час лише загострилися, через ускладнення загальною

економічною та політичною кризою [96, с. 84]. Відомості про це можемо почерпнути переважно зі щоденникових записів Є.Х. Чикаленка. Зокрема, у записах від 14 лютого 1909 р. видавець докладно розмірковує над усіма труднощами та подальшою долею часопису [57, с. 239]. Уже не вперше, він виокремив цілий ряд проблемних питань і дійшов до загального висновку, що у близькому майбутньому не можна сподіватися, аби щоденна українська газета могла існувати без сторонньої допомоги [23, с. 56].

На думку мецената, за ті п'ять років, відколи було дозволено українське слово й українська мова, так і сформувався український читач. Хоч це не дивно для порівняно короткого проміжку часу. Адже у містах ще нема інтелігенції, котра говорила би українською удома і на вулиці. Що ж до сільського читача, то він не може прислужитися повною мірою українській пресі, тому що або неграмотний взагалі, або ж «покалічений російською школою» [23, с. 56].

Існування видання ускладнювалося і проблемою з цензурою. У сільській місцевості люди боялись виписувати газету. «Правда, народжуються тепер і між сільським народом елементи свідомі національно, що читають українські книжки, газети, але їх мало, бо політична атмосфера не сприяє розвиткові цих елементів. Сваюля адміністрації душить їх, вони бояться виписувати газету, бо в очах адміністрації це «крамола» з якою треба боротись. Поки не зміняться обставини, поки не запанує законність, доти газета наша не може мати широкого розповсюдження в селі, не тільки серед народу, але й серед сільської інтелігенції. Учитель, священник, дяк, фершал, писар та інші бояться її виписувати, щоб не втратити посади. Треба бути вже дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною, щоб тепер виписувати газету, будучи людиною залежною від начальства. Само собою, що такі ідейні люди між сільською інтелігенцією знаходяться і виписують українську газету, коли можна, на своє ім'я, а то на ім'я якоїсь

незалежної людини. Але газета не може держатись на самих передплатниках-героях, бо взагалі героїв скрізь мало, мало їх і у нас по селах» [23, с. 57].

У містах ситуація дещо відрізнялася. Поліція не забороняла виписувати українські газети. Такого тиску, як на селі, не було, проте міста настільки зрусифікувалися, що лише незначний відсоток мешканців виявляв інтерес до українства [97, с. 39]. Відтак у місті «Раду» виписували лише національно свідомі, а інші передплачували більш звичні й зрозумілі російські періодичні видання. Не менш важливо відзначити, що українські газети не могли конкурувати з російськими і за оперативністю подання новин. А це теж зменшувало попит на перші [96, с. 85].

Видавець прийшов до висновку, що іншого виходу як залучення допомоги меценатів, українська преса не мала. Залишалось питання: чи надовго у них вистачить віри й бажання вкладати у неї кошти [23, с. 58]. За словами Є.Х. Чикаленка, найпростіше було залучити надходження у перший рік видання. З кожним роком далі ставало усе важче. А на п'ятий рік склалася катастрофічна ситуація. Йому коштувало чимало зусиль умовити спонсорів виділити гроші далі, адже на власні фінанси повністю оплатити видатки він не міг [96, с. 85].

Попри основну зайнятість у газеті «Рада», Є.Х. Чикаленко не стояв осторонь і діяльності «Літературно-наукового вістника» у київський період його існування (1907-1914 рр.) [42, с. 4]. Наприклад, він інформував відсутнього М.С. Грушевського про становище видання. Попереджав про можливі штрафи. Повідомляв про конфіскації окремих книг. Часто робив застереження стосовно публікацій певних матеріалів, що могли б спровокувати адміністративні заходи проти журналу чи конфіскації. Звертав увагу редактора до речей, котрі бажано було б опублікувати. Зокрема, нагадував про необхідність надрукувати спомини В.Б. Антоновича та

Л.М. Жебуньова у 1908 р. [83, с. 152] Є.Х. Чикаленко також надсилав до «Літературно-наукового вістника» твори ще маловідомих, але талановитих авторів: у 1909 р. статтю В.К. Приходька – автора брошури «Непевні елементи в українстві» [89, с. 18]. Пропонував журналу публікувати й твори, що з різних причин не бралася друкувати «Рада» (нариси П.Я. Стебницького та В.К. Винниченка, одне з оповідань Д.В. Марковича) [85, с. 61].

Є.Х. Чикаленко займав дипломатичну позицію і в окремих конфліктних ситуаціях, які склалися між «Літературно-науковим вістником» та його дописувачами, бо щиро прагнув, «аби українці брали якнайтіснішу участь в ЛНВістнику, єдиному журналі на Україні». Через це й намагався помирити з виданням талановитих амбітних авторів, у котрих час від часу виникали розбіжності з редакцією з різних причин: від незадоволення авторськими гонорарами, через відхилення редакторами контроверсійних матеріалів тощо. Так, у 1907 р. він переконував у листах С.О. Єфремова і Ф.П. Матушевського у необхідності відновити їхню співпрацю з журналом [85, с. 61]. Він був також занепокоєний конфліктом з редакцією В.К. Винниченка у 1911 р., якого просив не рвати з «Літературно-науковим вістником» і обіцяв зі свого боку вжити заходів, аби залагодити непорозуміння [7, с. 123]. Є.Х. Чикаленко нагадував і М.М. Коцюбинському про необхідність співробітництва з журналом [8, с. 296]. Насамкінець, характеризуючи його участь роботі видання, слід згадати і те, що він мав пайову причетність з 1898 р. до «Україно-руської видавничої спілки», яка друкувала «Літературно-науковий вістник» [85, с. 62].

Як відомо, загалом український національний рух, значною мірою, тримався на благодійницьких засадах. Зокрема, й коштах тих ідейних українців, які полюбили українську справу не лише до глибини своєї душі, а і до глибини власної кишені. Відтак закономірним для того часу було

створення товариств, які допомагали у видавничій справі та підтримували літературно-мистецькі наміри чи починання.

Саме таким стало і «Товариство допомоги літературі, науці та штуці», що було засноване у Києві в 1910 р. Головним спонсором став В.Ф. Симиренко, але велику допомогу надавав і Є.Х. Чикаленко як секретар ревізійної комісії [86, с. 6]. Від самої появи цієї ідеї він був серйозно зацікавлений. Намагався також переконати своїх однодумців у потребі заснування у Києві цього благодійного товариства, частина коштів якого призначалася на видавничі потреби. Пропонував М.С. Грушевському вплинути на прискорення реєстрації його статуту (з цим зволікав В.М. Леонтович, який не надавав цьому товариству великого значення через невеликі кошти його фонду) [85, с. 62].

Впродовж півтора десятка років Є.Х. Чикаленко співпрацював з уже згаданим «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг», яке діяло у Петербурзі. Це його тісне співробітництво почалося з 1900 р. [66, с. 195]. Він допомагав матеріально, а згодом став одним з найпопулярніших авторів. Спочатку Є.Х. Чикаленко обережно поставився до заснованого товариства, десь не поділяв непослідовної тактики його голови М.Ф. Федоровського. Але у нього жевріла надія, що українці у Петербурзі займуть в управлінні товариством провідні позиції та направлять його на правильний шлях [85, с. 62].

Великі сподівання він покладав на О.Г. Лотоцького, який 1901 р. ввійшов до складу правління товариства: «[О. Лотоцький] напевне поставить на ноги се товариство, бо він має великий адміністративний талан, а до того чоловік вельми енергійний і практичний» [10, с. 76-77]. І ці сподівання не виявилися безпідставними: через певний час Є.Х. Чикаленко вже сприймав це видавниче товариство на рівні української «Просвіти» (щоправда на півночі Росії) та агітував приятелів до співробітництва з ним [85, с. 62].

Значну матеріальну підтримку товариству він почав надавати з 1901 р. [3, с. 26]. Але не тільки грошима вимірювалася його допомога. Так, переконував Б.Д. Грінченка у потребі влити у кошторис благодійного товариства кошти з чернігівського фонду Івана Череватенка (для видання народних книжок). Спершу це планувалося зробити на користь львівських організацій. Проте Є.Х. Чикаленко наполягав на Петербурзі, бо вважав товариство єдиною українською офіційною інституцією, яку слід було поставити на власні ноги. Саме завдяки цим наполяганням Б.Д. Грінченко таки передав зазначений фонд до розпорядження благодійного товариства у Петербург [85, с. 62].

Є.Х. Чикаленко дбав і про популяризацію товариства серед широкого загалу. Зокрема, він писав М.Ф. Комарову (М. Комар): «Нам треба се Товариство поставити так, щоб про його знали в кожному селі, бо інакше на нас всі будуть пальцями показувати, що ми не зугарні повести і єдиної нашої офіційної інституції» [85, с. 62].

Як ми уже коротко згадували у першому розділі, із «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг» Є.Х. Чикаленко був зв'язаний також багаторічною співпрацею як автор «Розмов про сільське хазяйство», котрі воно майже щороку перевидавало. Потрібно зазначити, що у листах до Б.Д. Грінченка та листуванні з П.Я. Стебницьким широко відображений і цей аспект діяльності Є.Х. Чикаленка: за ними можна прослідкувати, у які роки й якими накладами видавалася та або інша брошура; визначити, які зміни чи доповнення автор вносив у кожне перевидання; встановити динаміку поширення книжечок, а разом з тим, популярність у читачів; проаналізувати відгуки й поради про них конкретних осіб. Тобто, цей матеріал дає підстави для ґрунтовних висновків про важливість популяризаторсько-просвітницької праці Є.Х. Чикаленка [85, с. 63].

Сюжети у листах, пов'язані з виданням «Розмов про сільське хазяйство», доречно об'єднати в такі групи: робота Є.Х. Чикаленка над брошурами й внесення до тексту змін-доповнень у період підготовки їх до перевидання; видання окремих книжечок і труднощі, що виникали у певні періоди; відгуки на книжки, зауваження чи поправки, замовлення для розповсюдження. Наприклад, два перші сюжети найповніше відобразилися у листуванні з П.Я. Стебницьким, котрий, як видно, відіграв помітну роль у перевиданнях праць Є.Х. Чикаленка, нагадуючи авторові про потребу підготовки тієї або іншої брошури, формулюючи побажання щодо оформлення окремих книжечок, вичитуючи й коректуючи, домовляючись з книгарнею «Кієвської старини» про їх реалізацію. Цей же епістолярій відображає і динаміку перевидань [65, с. 110]. Видно, що перша «Розмова про сільське хазяйство» видавалася благодійним товариством 5 разів, друга й третя – 4 рази, четверта – двічі, п'ята і шоста – по одному разу [85, с. 63].

Проаналізувавши ситуацію, автор поставив перед видавництвом низку умов: видавати брошури невеликими тиражами (щоб мати змогу постійно модернізувати їх зміст), тримати тісний постійний зв'язок з автором, обов'язково передаючи йому коректуру для перечитування (перед виданням кожної книжечки) [82, с. 5].

Зазначені праці Є.Х. Чикаленка були дуже популярні. Зокрема, П.Я. Стебницький неодноразово зазначав, що «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг» не встигало насичувати ними книжковий ринок. Тому, очевидно, з цієї причини він у 1911 р. запропонував видати брошури стереотипно, а 1912 р. вже окремим томом [85, с. 63].

Епістолярні пам'ятки свідчать, що 1900 р. Є.Х. Чикаленко уперше відправляв благодійному товариству четверту книжечку, а у 1901 р. безвідривно скрупульозно працював над п'ятою брошурою. Щоразу, модернізуючи свої творіння, він використовував новинки тієї або іншої галузі

сільського господарства, додавав найновіший ілюстративний матеріал, що з'являвся у періодичних виданнях, консультувався із фахівцями на тему пошуку відповідної літератури й джерел [85, с. 64].

Після відправлення Є.Х. Чикаленком Б.Д. Грінченкові однієї з брошур між відомими українськими діячами зав'язалося знайомство та листування. Б.Д. Грінченко високо оцінив цей доробок свого нового товариша і побажав йому ще більше подібних праць у цьому жанрі. На його думку, вони активізували пробудження національної свідомості українського читача. «Се Ви дуже добре діло почали, а ще краще вчинили б, коли б на тому не перестали, а ще й далі друкували такі книжки [...] бо [...] вони [...] здобувають нові поля нашому слову і влекшують боротьбу за його права», – писав Б.Д. Грінченко [85, с. 64].

Збереглися також одиничні листи до Є.Х. Чикаленка: з подяками, уточненнями і зауваженнями щодо змісту його брошур. Наприклад, лист від сільської вчительки, члена сільськогосподарської садівничої та овочевої спілки імені О. Юркевича. У ньому пропонувалося умістити у перевидання матеріал про новий сорт суниці, виведений самим Є.Х. Чикаленком [85, с. 64].

Про популярність його брошур свідчить наступне: до нього звертався російський видавець І.І. Горбунов, директор московського видавництва «Посередник», яке спеціалізувалося з випуску дешевої літератури для бідних суспільних верств (всього було випущено кілька мільйонів книг). І.І. Горбунов просив дозволу видати праці Є.Х. Чикаленка у російському перекладі, адже вважав їх кориснішими та практичнішими за брошури російських популяризаторів. Останній, після певних сумнівів, таки дав згоду на зазначене прохання [85, с. 64].

Із листів до П.Я. Стебницького дізнаємося, що Є.Х. Чикаленко мав проблему з перевиданням «Розмови про мову», що побачила світ у Києві ще у

1907 р. [17]. Дещо доповнивши її, у 1916 р. автор запропонував перевидати цю брошуру «Благодійному товариству видання загальнокорисних і дешевих книг». Проте цензурний комітет її не дозволив друкувати. Можливість перевидання з'явилася тільки влітку 1917 р. Але навіть попри певну затримку із виходом у світ, вона і тоді відіграла свою роль у важливій справі національного просвітництва [85, с. 65].

Як вже зазначалося, другий важливий напрямок співпраці Є.Х. Чикаленка з благодійним товариством – допомога рукописами інших авторів. І ось, у періоди, коли їх бракувало, П.Я. Стебницький сигналізував у Київ. А Є.Х. Чикаленко пропонував видавництву брошуру про позичкові товариства, написану П. Оправхатою (сільським писарем з Кононівки), переклади робіт російського біолога В.В. Лункевича (зроблені дочкою Вікторією), радив звертати увагу на конкурсні праці, які отримували добрі відгуки від журі (підручник з хліборобства Л.М. Мацієвича, історичні книги Г.О. Коваленка), радив фахівців для підготовки рецензій на книжкову продукцію товариства. Наприклад, для останньої справи, познайомив П.Я. Стебницького з П.М. Дубровським (полтавським земським інженером, редактором сільськогосподарського журналу міністерства хліборобства [85, с. 65].

Вагомі корективи у видавничо-публіцистичну діяльність Є.Х. Чикаленка внесла Перша світова війна. Хоч київська «Рада» і надрукувала передову статтю, у якій говорилося, що українці повинні захищати російську державу, бо тим самим боронять рідну землю від ворога, на другий же день після цього вона була закрита військовою владою. Звернення редакції не дало результату. Одночасно з «Радою» влада закрила журнал «Літературно-науковий вістник» [46, с. 72]. Цензура зовсім не пропускала українських книжок [46, с. 74].

На цьому фоні загострилися проблеми зі здоров'ям Є.Х. Чикаленка. І боячись, щоб його хворого не заслали кудись (як багатьох інших відомих українських діячів), він виїхав до Петербурга, а звідти – до Фінляндії, де і перебував у санаторії аж до весни 1915 р. [46, с. 74].

Аби якось розважитись, почав там писати свої спомини про давні часи. Уже навесні 1915 р. не втерпів, виїхав в Україну. Проте поліція ніде не давала йому спокою. Особливо у Кононівці. Довелося негайно вертатись до Києва. Знову зліг у ліжку, зовсім хворий. Після обшуків у Кононівці, про які його попередила дочка Ганна, він, хоч лежав «як з хреста знятий», але того ж дня виїхав до Петербурга, а звідти знову до Фінляндії [103, с. 346-347]. Пробувши там, якийсь час, почув звістки про поразку російської армії та про сина Петра, що той перебуває в полоні, живий-здоровий, підбадьорився трохи і вирішив знову повернутися в Україну й оселився в Перешорах. Але тільки-но туди прибув, як з'явилась поліція з обшуком [46, с. 76].

Через те, що жандармська влада вела й надалі своє полювання на «мазепинців», а наприкінці 1915 р. Є.Х. Чикаленка знову вчасно попередили про інтерес влади до його персони, він знову рушив до Фінляндії. На цьому шляху три дні ще пробув у Києві, зустрів там Новий рік, зазначивши у «Щоденнику»: «ніколи в житті своєму не стрічав я сумніше Нового року, як тоді» [23, с. 351]. Час до революції мусив перебути, блукаючи з місця на місце, то Москва, то Петербург. Навідувався потай і до Києва чи Кононівки [46, с. 77].

Після революції виникло питання про відновлення газети «Рада». В.Ф. Смиренко помер 1915 р., залишивши 300.000 карбованців «Товариству допомоги літературі, науці та штуці», тому Є.Х. Чикаленко подав ідею, щоб воно взяло на себе видання газети. Колективно на Раді організації було вирішено купити власну друкарню, а колишній редактор А.В. Ніковський взявся організувати наново газету, якій дали назву «Нова рада» [67, с. 29].

Цей факт, як пише Є.Х. Чикаленко у своїх спогадах, зняв з нього тягар з душі, бо маєтки, зруйновані війною і революцією, давали дуже малі прибутки. Він виїхав до Перешор, де пробув аж до осені [21, с. 11-14].

Впродовж 1917-1919 рр. Є.Х. Чикаленко вже не так активно працював на видавничо-публіцистичній ниві, а після невдач українських національно-визвольних змагань, змушений був емігрувати.

Уже в еміграції (про це детальніше йтиметься у третьому розділі, адже будучи за кордоном Є.Х. Чикаленко більше мав можливостей проявити себе як громадський діяч), ще у 1920 р. журнал «Український Голос», який виходив у Перемишлі, опублікував серію його статей «Про українську літературну мову» [45, с. 188]. Пізніше вони також були видані окремою брошурою 1922 р. У них Є.Х. Чикаленко обстоює нагальну потребу об'єднання галицького та наддніпрянського діалектів, творення єдиної української літературної мови й очищення її від іншомовних лексичних домішок [31, с. 335].

Достатньо жваві дискусії та неоднозначні оцінки у емігрантських колах 1921 р. викликала публікація Є.Х. Чикаленком статті «Де вихід? (Лист до редакції)» [14, с. 99-105]. У ній він пропонував вирішити українське питання з допомогою чужоземного монарха-варяга, бо розчарувався у спроможностях українців вибудувати державність власними силами. Майже відразу аргументовану відповідь на цей проект дав В.К. Липинський у своїй розлогій статті [59, 60], яка потім у 1954 р. вийшла навіть окремою книжкою [58]. Як політолог-державник В.К. Липинський доводив хибність ідеї свого опонента. Він назвав її теорією розпачу й зневіри. Категорично не погоджувався з її провідною думкою, щодо неспроможності українців збудувати власну державу [87, с. 152].

А на противагу проекту Є.Х. Чикаленка В.К. Липинський у відповіді запропонував інший варіант розв'язання українського питання. Йшлося про

організацію в Україні хліборобської трудової монархії за рахунок власних національних політичних сил і ресурсів. На думку дослідниці І. Старовойтенко, В.К. Липинський «сформулював проект створення української держави, протилежний проєктові Є. Чикаленка, довівши утопічність ідеї останнього та неможливість її практичного втілення в життя в українських умовах. Його працю вважаємо зразком об'єктивної і обґрунтованої критики, побудованої на вагомих аргументах, історичних та політичних знаннях і прогнозах» [87, с. 152]. Проте, опираючись на події ХХ ст., дозволимо собі не прийняти повністю цієї позиції, адже сценарій В.К. Липинського, як відомо, також не був реалізований.

Різким осудом у гострому пасквілі на статтю «Де вихід?» прореагував М.Ю. Шаповал [104, с. 46-58]. Задум Є.Х. Чикаленка він назвав наслідком сильної ностальгії колишнього поміщика за власним минулим. На його думку, монархія на чолі з правителем-чужинцем – грабіжницький намір. У досить некоректній манері були поставлені під сумнів і громадські заслуги Є.Х. Чикаленка [87, с. 152]. До статті «Де вихід?» критично підійшли й інші сучасники. Зокрема, С.П. Шелухин [105, с. 404-407].

У 1923 р. Є.Х. Чикаленко закінчив спогади за 1861-1907 рр. і підготував їх до друку. Значна частина з них була опублікована вже 1924 р. у львівському «Літературно-науковому вістнику». Повне видання («Спогади. 1861-1907») у трьох книгах було зроблене також у Львові у 1925-1926 рр. видавничою спілкою «Діло». Потрібно відзначити, що вони мали величезний резонанс. І не лише серед української еміграції, а і в радянській Україні [31, с. 333].

За оцінками істориків, були переважно позитивні відгуки сучасників [87, с. 152]. Свідченням цього стали рецензії на них Н.Я. Григоріїва [39, с. 144-145] та І.Я. Айзенштока [28, с. 267-269]. Характерною рисою зазначених рецензій було те, що у них подавався не тільки огляд

опублікованої праці, а відображалися і особливості авторського стилю, фіксувалися громадські заслуги Є.Х. Чикаленка [87, с. 152].

У той час Є.Х. Чикаленко товаришував із В.М. Гнатюком, який надсилав йому книжки, примірники нових випусків «Літературно-наукового вістника» й «Тризуба», а також відгуки українських діячів на його спогади (їх тоді друкувала американська газета «Свобода», яка навіть обіцяла гонорар розміром 300 американських доларів) [33, с. 165].

Крім того, Є.Х. Чикаленко продовжував працювати над своїм «Щоденником». Ця робота була розрадою та втіхою у чужому краї. Не дивлячись на скрутні умови життя за кордоном, Є.Х. Чикаленко залишався членом Наукового товариства імені Шевченка, з яким його пов'язувала давня співпраця. Він постійно турбувався, аби його членські внески були сплачені вчасно [31, с. 334].

Якраз тоді Є.Х. Чикаленко отримав з Києва звістку, що все його майно з київського будинку та у Кононівці розграбоване чи знищене. При цьому зникла унікальна збірка часописів, яку він збирав тридцять років, пропали листи від видатних українських діячів, чимала бібліотека, де було багато книг із дарчими написами авторів [31, с. 334].

Десь й той же час, під впливом чуток про важкий матеріальний стан Є.Х. Чикаленка, у колах професорського складу Української господарської академії у Чехословаччині, виникла думка про залучення його до роботи у закладі. І врешті, після довгих роздумів та інформаційних розмов у чехословацьких урядових колах, було знайдено привід, під яким вдалося запросити Є.Х. Чикаленка до академії (керування справами центральної Термінологічної комісії). З огляду на необхідність встановлення для Є.Х. Чикаленка як голови комісії штатної платні (вона працювала на громадських засадах і не вказувалася у статуті академії), було здійснено низку

заходів, які дали змогу визнати її окремою установою при Українській господарській академії [31, с. 334-335].

Невдовзі радою професорів академії був ухвалений статут Термінологічної комісії, який передбачав окрему платню для її голови у розмірі платні доцента. Як і було задумано, цю посаду запропонували Є.Х. Чикаленкові. Але найвагомішою причиною такого призначення, насамперед, слід вважати цілком заслужену в середовищі української громадськості «репутацію одного з найкращих знавців мови» [12, с. 14].

Прибувши 6 травня 1925 р. разом із дружиною до Подєбрад Є.Х. Чикаленко, відразу, спеціальною постановою сенату Української господарської академії, був зарахований на обіцяну раніше посаду постійного співробітника Термінологічної комісії. Її завданням було визначено встановлення фахової української термінології [31, с. 335].

Є.Х. Чикаленко активно взявся до праці. При цьому фактично виконував і функції голови комісії. Хоча формально й був призначений на цю посаду тільки після затвердження Міністерством землеробства Чехословаччини аж у квітні 1928 р. Ця посада йому дуже подобалася. Адже робота була до душі. І, справді, краще не можна було й уявити. Бо, з однієї сторони, вона не накладала на нього ніяких офіційних титулів, яких Є.Х. Чикаленко завжди старанно уникав, а з іншої – давала можливість використовувати на практиці широке знання української мови. При цьому, як літературної, так і народної. Не менш важливо і те, що він також дбав про її охорону від замахів, що у той час сипалися з усіх боків на неї. Крім того, Є.Х. Чикаленку дуже імпонувало, що поряд з ним у Термінологічній комісії працювали В.О. О'Коннор-Вілінська, В.К. Королів-Старий, М.П. Левицький, М.М. Єремійв, Б.М. Лисянський, О.В. Вілінський, К.Я. Безкровний, які були висококласними знавцями української мови, цілком відданими своїй справі людьми [31, с. 335].

У першу чергу, завдяки організаторським здібностям Є.Х. Чикаленка та його особистій наполегливій праці Термінологічна комісія Української господарської академії випустила: «Німецько-український технічний словник» (1928 р.), кількістю більш ніж три тисячі слів; першу частину «Російсько-українського сільськогосподарського словника» (1927 р.). Також було підготовлено до друку його другу частину. Окрім того, Є.Х. Чикаленко працював над Сільськогосподарським збірником, невтомно редагував «Вісті Сільськогосподарської Академії» («Записки Української Господарської Академії»), котрі видавалися агрономічно-лісовим факультетом [31, с. 336].

Отже, серйозна видавничо-публіцистична робота Є.Х. Чикаленка розпочалася із співпраці з «Літературно-науковим вістником» та «Кієвскою стариною». Також він півтора десятка років тісно контактував з «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг» у Петербурзі. Насамперед їх зв'язувало багаторазове перевидання його «Розмов про сільське хазяйство».

Проте найвищою його заслугою можна вважати створення газети «Громадська думка» («Рада»). То був короткий період, коли обмежувальні закони, які стосувалися української мови, внаслідок революційних подій 1905 р. були усунуті. Такою сприятливою ситуацією скористався Євген Харлампійович, заснувавши у грудні 1905 р. своє видання. Він був не просто видавцем-грошодавцем, а через видання підтримував розвиток всього українського руху і сприяв поширенню українських національних ідей. На його плечі лягла уся відповідальність за видання: крім вирішення матеріальних труднощів, ще й протидія цензурним утискам, згладжування редакційних суперечок, пошук передплатників тощо. Всі ці проблеми завдяки надлюдським зусиллям, йому вдавалося вирішувати впродовж десятка років.

Перша світова війна і українська революція призупинили видавничо-публіцистичну діяльність Є.Х. Чикаленка. А уже будучи в

еміграції, він друкувався у журналі «Український Голос» (Перемишль), у Відні побачила світ стаття «Де вихід? (Лист до редакції)». Впродовж 1920-х рр. – невтомно працював над написанням і виданням своїх «Спогадів» та «Щоденників».

Розділ III. Громадсько-політична активність

Повномасштабна громадська діяльність Є.Х. Чикаленка (як і видавничо-публіцистична) розпочалася теж з переїздом до Одеси 1894 р. Він ввійшов до місцевої української громади і став її діяльним членом. У той час, Одеська громада після Київської була найповажнішою і найчисленнішою українською громадою. У ній нараховувалося коло 30 членів, переважно гімназійних учителів [46, с. 25-26]. Головну роль відіграв Л.А. Смоленський, колишній учитель Є.Х. Чикаленка в одеському пансіоні. Він був ідеологом громади та її провідником. Маючи глибоке переконання у живучості української нації, він непорушно вірив у її відродження, коли тільки настане зміна політичної системи, і тому настоював на збереженні згуртованих свідомих українських сил у громадах, які в майбутньому, на його думку, мали відіграти ключову роль.

Іншим видатним членом Одеської громади був відомий український бібліограф М.Ф. Комаров (М. Комар). Він старався згуртувати громадівців на полі спільної літературної праці, займаючись складанням російсько-українського словника (вийшов у 4-х томах у Львові в 1896 р. коштом Є.Х. Чикаленка) [20, с. 204-205].

Про діяльність Одеської громади, як і про свою участь у цьому більш детально розповів сам Є.Х. Чикаленко: «В словарній комісії і я охоче приймав участь, бо надавав великого значіння словарю для виучування мови і для перекладів. Комісія словарна, під головуванням Комаря, збиралася раз на тиждень і працювала протягом кількох років. Праця та велася так: одеська громада дістала від київської народній українсько-московській словарний матеріал в картках і обернула їх на московсько-українські. На зібраннях один член комісії голосно читав слово за словом московський словар Даля та Академічний, другий стежив за картками, інші за словниками: Левченка, Шейковського, Партицького, Желехівського, Верхратського (з обережністю,

бо він часто сам виковував терміни), Беринди та іншими. Провірені і апробовані слова М. Комар записував у зшиток. Я подавав і пояснював переважно сільсько-господарські слова. Словник той потім вийшов при моїй матеріальній допомозі у Львові в чотирьох томах під псевдонімом – М. Уманець і А. Спілка, що означає М. Комар і Одеська Громада. По скінченню праці над словником, коло Комаря згуртувалася купка, що працювала над українською бібліографією, але я в тім гурті участі не брав» [20, с. 206-207].

Пізніше, Одеська громада задумала видавати свій невеликий тижневий журнал, проте ніяк не могла дістати дозволу, хоч журнал мав виходити звичайно російською мовою. Громадівці придбали тижневий журнал «По морю і по суші», але серед них не було досвідчених журналістів чи газетярів. Не зважаючи на силу праці й грошей, яку вони вклали у журнал, він так і не набув потрібного для свого існування числа передплатників. Головною причиною цього була цензура, яка не дозволяла надати йому виразного українського характеру, але більшість все-таки сподівалася дотягнути журнал до кращих часів, бо кількість передплатників збільшувалася. То ж таким чином журнал проіснував півтора року [20, с. 229-230].

Коли М.С. Грушевський оголосив у часописах про збір грошей для будівництва Академічного дому у Львові для українських студентів, Є.Х. Чикаленко дав на цю мету 25.000 карбованців (дуже велику як на ті часи суму грошей) [74, с. 32]. Але при цьому він поставив умову, щоб студентам з Наддніпрянщини давали кімнати в першу чергу [50, с. 10]. Таким чином йому хотілося заохотити українців з Великої України до студій у Львові, де б вони мали можливість підпадати під вплив більш розвиненого національного життя. А трохи згодом (1904 р.), коли з ініціативи М.С. Грушевського було влаштовано літні університетські курси (на них приїхало чимало української

молоді з Росії), Є.Х. Чикаленко вислав туди своїх старших дітей і при цьому покрив усі видатки курсів [46, с. 30-31].

У кінці 1896 р. було відзначено 40-літній ювілей літературної діяльності Д.Л. Мордовця, що писав невеликі оповідання українською мовою, а у російській пресі раз-по-раз виступав в обороні українських інтересів. Петербурзькі українці вирішили скористуватися з цього ювілею і зробити з нього українське літературне свято на яке було запрошено свідомих українців звідусіль. Своім делегатом Одеська громада прислала Є.Х. Чикаленка. Попри значні масштаби урочистостей (було прочитано багато адрес українською мовою, вітань, виголошено низку українських промов), російська преса повністю замовчала це свято. Лише у львівській «Зорі» з'явився докладний опис, і там було зазначено, з якою радістю чекали петербурзькі земляки Є.Х. Чикаленка (уже відомого, як автора «Розмов про сільське хазяйство» [78, с. 2].

У Петербурзі він зробив чимало цікавих знайомств як у російських, так і особливо в українських колах. Зокрема, зустрівся з відомим філософом-позитивістом В.В. Лесевичем, українським письменником В.М. Леонтовичем. Останній цікавив Є.Х. Чикаленка особливо, адже був одного з ним соціального становища і пристав до українського руху. Обоє й не думали тоді, що доведеться незабаром їм дуже близько співпрацювати у рамках української справи [46, с. 32].

Є.Х. Чикаленко застав у Петербурзі чимало свідомих українців, але всі вони були розрізнені. Зустрічаючись з В.М. Леонтовичем, він прийшов разом з ним до думки про необхідність організувати у Петербурзі, як в адміністративному та інтелектуальному центрі Росії, хоч невеличку українську громаду. І незабаром така громада й була створена. До неї увійшло ще 5 людей крім Є.Х. Чикаленка. Хоч В.М. Леонтович з Є.Х. Чикаленком скоро виїхали з Петербурга, але громада почала розширюватися. Ця громада

й окремі її члени зробили згодом значні послуги для української справи, виступаючи посередниками між українським і російським громадсько-політичними колами, добиваючись перед центральною адміністрацією поступок і полегшень для українського культурного життя, допомагаючи у різних заходах національного характеру [46, с. 33].

Пожвавлення українського національного руху, літературного і громадського життя, зростання числа національно свідомих людей (особливо серед молодшого покоління) у 1890-х рр., обумовлювало потребу в організації, яка б охоплювала ширші кола національно свідомих українців та мала би певну програму й окреслені практичні завдання. Зростало нове покоління молоді, котра рвалася до активної діяльності, підносила гасло самостійної України.

У цьому контексті у своїх спогадах Є.Х. Чикаленко оповідає, що «Літом 1897 року, коли у мене в Перешорах гостював М.Ф. Комар, несподівано приїхав до мене О.Я. Кониський, відомий письменник та український громадський діяч, вкупі з молодим тоді ще студентом С.О. Єфремовим. Вони обидва хворі їхали тоді через Одесу до Криму і заїхали до мене, щоб приєднати мене до Всеукраїнської Загальної Організації, яку задумали організувати Кониський з В.Б. Антоновичем. Він розказав нам з Комарем, що вони думають зорганізувати в одну громаду всіх свідомих українців, порозкиданих на всьому просторі російського царства, і з тою метою – порозсилали в різні сторони агентів-емісарів, яким дали адреси і рекомендації до відомих їм українців, запрошуючи всіх на установчий з'їзд, який має відбутися у вересні у Києві, і прочитав нам проект уставу тої організації» [20, с. 240].

Як відомо, з'їзд Загальної української організації дійсно відбувся у Києві у вересні 1897 р. Але ні Є.Х. Чикаленко, ні М.Ф. Комар на нього не поїхали. О.Г. Лотоцький у своїх спогадах пише, що було вибрано до Ради

організації й Є.Х. Чикаленка [11, с. 242], однак це заперечується споминами самого Є.Х. Чикаленка [20, с. 241], який дійсно вступив до Ради, та вже в 1900 р., коли переїхав жити до Києва.

Тим часом усе більше захоплюючись своєю активною діяльністю в українських справах, Є.Х. Чикаленко потрохи став втрачати інтерес до свого передового господарства у Перешорах й усе менше приділяв йому уваги та часу, бо дивився на нього, насамперед, як на джерело для власного існування чи фінансування громадських починань. І це не зважаючи навіть на високі оцінки й визнання його досягнень по вдосконаленню агротехніки російськими міністерськими урядовцями [1, с. 56].

Згодом, взагалі вирішив купити собі маєток на Полтавщині, куди його сильно тягло. У Пирятинському повіті Є.Х. Чикаленко придбав у селі Кононівці значний маєток на 1.100 десятин. Невдовзі повз маєток пройшла Києво-Полтавська залізниця і з Кононівки до Києва стало всього лише три години їзди.

Із новопридбаного маєтку Є.Х. Чикаленко продав 700 десятин місцевим селянам, а собі залишив 400 з садибою. Як і раніше, з селянами у нього встановилися відразу як найкращі стосунки. Як і у Перешорах, він користувався повагою і авторитетом [73, с. 50]. За його порадою селяни створили кредитне товариство, яке за короткий час стало солідною фінансово-культурною інституцією. А бачачи, що пан і вся його родина та їхні гості спілкуються між собою українською, селяни перестали соромитись своєї «мужицької мови», з охотою читали українські книжки, а пізніше – передплачували українські часописи. З їх числа чимало стало твердо переконаними українцями-патріотами [46, с. 36].

Восени 1900 р. Є.Х. Чикаленко з родиною оселився у Києві. Трохи пізніше він купив собі невеликий будинок на Маріїнсько-Благовіщенській

вулиці. За словами Д.І. Дорошенка, відомого біографа Є.Х. Чикаленка, незабаром цей будинок знала вся національно свідома Україна [46, с. 36].

Живучи у Києві, Є.Х. Чикаленко вступив до Старої громади і одночасно став членом Ради Загальної української організації. На думку дослідниці І. Старовойтенко, цей переїзд став новим етапом у його біографії [86, с. 4]. Є.Х. Чикаленко «з головою впірнув в українську громадську діяльність, з того часу його життя зробилось нероздільною частиною українського національного руху» [46, с. 36].

У складі Київської громади він органічно увійшов до активу організації, постав серед ініціаторів завершення громадою тривалої праці над упорядкуванням матеріалів до словника української мови. Примітно, що саме Є.Х. Чикаленко ініціював звернення до Б.Д. Грінченка, який тоді жив і працював у Чернігові, з ідеєю завершити словникову роботу й нарешті видати її. Паралельно у ході переговорів з Б.Д. Грінченком з'ясовував окремі питання справи з І.Л. Шрагом як провідником української Чернігівської громади. Зокрема, писав йому листа, обговорював окремі деталі словникової праці й у ході зустрічі, коли І.Л. Шраг приїздив до Києва у службових справах [86, с. 4].

Загальновідомо, що результатом цієї копіткої роботи став перший ґрунтовний словник української мови у чотирьох томах «Словарь української мови», котрий містив близько 68 тис. слів з перекладом або тлумаченням їх російською. Вагомість праці підкреслює факт, що Російська імператорська Академія наук удостоїла його премії М.І. Костомарова [86, с. 4].

Саме у той період увага членів Загальної української організації була захоплена питанням про зміну статуту. Адже первісна її форма, при якій до неї належали окремі люди персонально, здавалася непрактичною. Зі 150 членів на з'їзди приїздила третина, а зібрання такої величезної кількості людей нелегально було дуже тяжко провести. І ще, серед членів організації

було багато прихильників ідеї включення до неї давніх українських громад, щоб не виникло тертя між Загальною українською організацією та громадами. Тому, на з'їзді 1901 р. була проведена реформа, яку підтримав і Є.Х. Чикаленко: Загальна українська організація мала складатися з окремих автономних громад, які на з'їзд мали присилати своїх делегатів у числі, що залежало від кількості членів самої громади.

Цей консолідуючий все активне українство крок дав можливість згуртувати Стару Київську, Одеську, Петербурзьку, Чернігівську і Полтавську громади, а згодом долучити новостворені громади в Ананіїві, Винниці, Житомирі, Єлисаветграді, Кам'янці, Катеринодарі, Катеринославі, Лубнах, Москві, Радивиліві, Ромнах, Севастополі, Смілі, Умані та Херсоні. Таким чином, уся Україна вкрилась сіткою громад, які були об'єднані Радою, котра обиралася на щорічних з'їздах делегатів.

Важливо додати, що тоді Загальна українська організація займалася лише мирною культурницькою роботою: турбувалася про поширення української книги (відкривши для цього першу українську книгарню в Києві та підтримуючи видавництво «Кіевскої старини»), дбала про призначення свідомих українців на посадах, аби мати скрізь своїх людей, проводила національні маніфестації у формі літературних свят чи ювілеїв заслужених українських діячів [46, с. 37-38].

Насамперед слід відзначити грандіозне українське свято у Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника І.П. Котляревському. Воно відбулося 30 серпня 1903 р. Відразу як стало відомо, що уряд врешті дозволив урочисто відкрити уже давно збудований монумент, то Загальна українська організація вирішила взяти у святі якнайактивнішу участь, подбавши, щоб на нього прибуло якнайбільше українських делегацій та поодиноких людей, щоб таким чином засвідчити силу українського руху. «Такі самі постанови роблено було на загальних зборах і щодо ювілею Лисенка, І. Нечуя-Левицького і перед

кожним археологічним з'їздом на Україні – 1899 року в Києві, 1902 року в Харкові, потім в Катеринославі і т.д. Так само організація дбала про щорічне, коли можливо, прилюдне святкування роковин Шевченка і т.д. На всіх цих ювілеях, з'їздах, роковинах організація намагалася показати світові, що українська нація живе, а що її тільки придушено» [20, с. 337].

І потрібно зауважити, що успіх свята й враження від нього перевершили найбільш сміливі сподівання організаторів. Воно обернулося у справжню національну маніфестацію, яка мала історичне значення. Туди з'їхалися тисячі української інтелігенції і серед них майже всі найвидатніші представники української політичної думки, літератури та мистецтва [46, с. 40-42]. «На свято відкриття пам'ятника Котляревського, приїхало багато делегатів від галицьких установ і ми з Києва разом виїхали до Полтави в одному поїзді, зайнявши підряд два вагони. Жартуючи казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації, як чехи казали, що якби завалився будинок, в якому збиралися «будителі» чеського національного руху – Рігер, Палацький, Ганка та Гавличек, то може не було б і відродження чеської нації» [20, с. 337].

Саме свято розтяглося на три дні, уряд дозволив читати українською привітання лише закордонним гостям, і коли першого ж делегата українця з Росії голова зборів зупинив, коли почув привітання українською мовою, то відразу на заклик харківського делегата М.І. Міхновського уся публіка, як одна людина, вийшла з театру, де відбувалася академія. Ця мовчазна демонстрація кількох тисяч людей справила величезне враження [66, с. 201].

Після полтавського свята було організовано ювілеї М.В. Лисенка та І.С. Нечуя-Левицького. Ювілей 35-літньої музичної діяльності першого відзначено у Львові. Сам ювіляр був запрошений туди і запропонував їхати разом з собою Є.Х. Чикаленкові та С.О. Єфремову. Вони охоче погодилися, і ця подорож дала Є.Х. Чикаленкові вперше нагоду побувати на землях

Галичини й Буковини [46, с. 42]. «Зі Львова Лисенко і я та ще маляр Ів. Труш, жонатий з дочкою Драгоманова, навантажені вінками та всякими ювілейними дарунками, поїхали до Києва через Чернівці, а Єфремов ще залишився у Львові. В Чернівцях теж гучно вітали Лисенка в народньому домі; там я познайомився з професором С. Смаль-Стоцьким, М. Кордубою та іншими буковинськими діячами, які потім бували в Києві, коли приїздили на ювілей Котляревського, Лисенка та Нечуя-Левицького. Зробив візиту Ользі Кобилянській, що мешкала в малесенькій бідненькій хатині, а до того ще й хворіла» [20, с. 335].

Іншою новою якістю українського руху стала організація перших політичних партій у Наддніпрянщині. До неї також причинився і Є.Х. Чикаленко, який стояв на поступових позиціях, був виразниками автономістських ідей. Його прізвище ми знаходимо серед фундаторів Української демократичної партії (1903-1904 рр.), ініціаторів її об'єднання з Українською радикальною партією (1905 р.). Саме Є.Х. Чикаленко увійшов до комісії з вироблення умов з'єднання партій і доклав чимало зусиль для досягнення мети, бо було й багато противників цього. Очевидно, завдяки його дипломатичним здібностям вдалося усе завершити належним чином [99, с. 52].

Питання про необхідність політичної платформи чи програми було підняте у Раді Загальної української організації, але одразу викликало великі суперечки. Зокрема, старші члени Ради наполягали, що ніякої платформи чи програми не потрібно, бо, на їх думку, через наявність різних політичних поглядів це внесе розкол у діяльність організації.

Проте більшість членів Ради (до яких належав і Є.Х. Чикаленко), наполягала на виробленні платформи, зміст котрої полягав у тому, що Загальна українська організація вимагає автономії для України та перебудови Росії на федеративних засадах. Ішлося у ній і про необхідність створення

парламенту, крайового сейму, вимагалася повна свобода національного життя, а також введення української мови у всіх школах, судах, адміністрації тощо.

Однак з'їзд 1904 р. прийняв програму, і Загальна українська організація перетворилася в Українську демократичну партію. Окрім названих важливих пунктів, головні засади передбачали примусовий викуп усіх приватних земель у власність сейму, котрий мав би упорядкувати земельні справи; 8-ми годинний робочий день та пенсія старим і німецьким робітникам [78, с. 2].

Саме соціально-економічні аспекти програми відштовхували багатьох громадянців. Однак Є.Х. Чикаленко свідомо стояв за це і, коли його запитували як великого землевласника як він може бути прихильником примусового викупу землі у поміщиків, то чули у відповідь, що у нашій хліборобській країні земля колись повинна перейти до рук селян, і що краще зараз передати її за викуп, аніж потім її мають відібрати задурно [46, с. 44].

Як і очікувалося відразу, розкол таки відбувся. «А тому енергійніші, діяльніші члени Київської Старої Громади, як С. Єфремов, д-р М. Левицький, д-р О. Юркевич вийшли з неї і мене намовляли вийти з Старої Київської Громади та й з Демократичної Партії і заснувати нову Радикальну партію. Я доводив, що не бачу в цьому логіки: коли частини громад саботують Демократичну Партію, то нема рації засновувати нову партію, а навпаки, треба держатися старої «Демократичної», нехай відпадають ті члени громад, які не признають її» [20, с. 363]. Не зважаючи на послідовну позицію Є.Х. Чикаленка у цьому питанні, «Старі громадяни відмовчувалися і робили саботаж, а молодші елементи, на чолі з Грінченком, гаряче взялися за організацію Радикальної Партії, як у Києві, так і на провінції» [20, с. 364].

У той час, із зростанням загального політичного руху в Росії, українцям треба було відкрито виступати зі своїми домаганнями, і партійний розкол давався про себе все більше знати. Є.Х. Чикаленко докладав усіх сил та

всього авторитету, аби привести партії до нового об'єднання. Йому це нарешті вдалося на з'їзді Української демократичної партії восени 1905 р. Тоді майже одногосно було дано згоду на об'єднання обох партій, а після переговорів з лідерами Української радикальної партії відбулася утворення Української демократично-радикальної партії. Оновлена програма стояла на загальних основах парламентаризму й федералізму, Україна мала отримати широку автономію, економічні питання планувалося вирішити на засадах соціалізму [46, с. 47-48].

Щоправда були у Є.Х. Чикаленка й інші симпатії до українських соціалістів. Попри серйозну дискусію серед української інтелігенції щодо діяльності Революційної української партії, він також підтримував її фінансово. Старші громадівці не дуже були раді заснуванню такої партії, бо боялися, що уряд відповість на це репресіями супроти всього українського руху. Дехто просто не поділяв тих крайніх соціалістичних і революційних гасел, які відстоювала партія. Є.Х. Чикаленко дивився на справу трохи інакше. З одного боку він сам визнавав, що «нічого не мав проти революційно-соціалістичних партій, аби тільки вони стояли на українському національному ґрунті», а з іншого казав, що «поки не було у нас соціалістичної партії, то краща, енергійна молодь наша тікала в революційні російські партії», «тепер молодь наша не буде так денаціоналізуватися, як досі, а буде працювати на українському ґрунті і для нас не пропаде». Свою прихильність до Революційної української партії, як національної української, хоч і соціалістичної партії, він виявив і ділом, передавши їй у 1903 р. 1.000 карбованців. На ці кошти партія видавала у 1904 р. популярний тижневик «Селянин» [46, с. 38-39].

Є.Х. Чикаленко був і серед тих, хто розпочав боротьбу з сумнозвісним Емським указом 1876 р. [86, с. 5]. Він подав міністрові хліборобства від себе

звернення, доводячи потребу сільськогосподарської освіти українською мовою для піднесення культурного рівня широких кіл сільського населення.

Питання скасування указу Є.Х. Чикаленко піднімав також як делегат всеросійського з'їзду журналістів у квітні 1905 р. у Петербурзі. Порозумівшись із представниками грузинів, вірмен, естонців, латишів та фінів, він склав заяву про потребу національно-територіальної автономії для окремих національних областей Російської імперії, а також озвучив протест проти утисків над українською мовою [46, с. 47].

Не можна оминати і факту причетності Є.Х. Чикаленка до заснування Товариства українських поступовців, котре об'єднало кращих представників українства на той час і фактично ціле десятиліття виробляло стратегію українського руху. У загальному контексті біографії Є.Х. Чикаленка здається зовсім закономірним те, що з'їзди товариства часто проходили у його київській оселі. Вони традиційно відбувалися на великодні чи різдвяні свята й називалися у родині Чикаленків «хатньою революцією», що супроводжувалася «мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні». На ці події приїздили представники з усіх куточків України [86, с. 5].

Під впливом столипінської реакції знову дуже сильно проявилася потреба в організації та об'єднанні українських громадських сил, аби якось оборонитись від наступу царизму. Саме з ініціативи Є.Х. Чикаленка відбулися весною 1908 р. невеликі збори у редакції «Ради», де було покладено початок нової всеукраїнської організації, яка дістала назву Товариство українських поступовців. Дуже швидко її осередки з'явилися у провінції, і вже восени 1908 р. у Києві у домі Є.Х. Чикаленка відбувся перший з'їзд [46, с. 65].

Товариство узяло на себе керування і загальний нагляд над усією культурно-національною роботою в Наддніпрянщині та відносини з російськими політичними партіями й Державною думою. Хоч по суті ця

діяльність поширювався на справи зовсім легального характеру, проте, аби не наражати себе на переслідування й перешкоди з боку уряду, уся робота мала конспіративний характер [46, с. 65-66].

Є.Х. Чикаленко від самого початку належав до Ради Товариства українських поступовців та, якийсь час, був фактично неофіційним її головою. Організація старалася координувати напрям української преси (у Росії друкувалося близько 20 українських часописів); завідувати українськими книгарнями, тримати під своїм впливом низку кооперативних установ, клубів, «Просвіт»; сприяла участі українців у різних з'їздах, виставах; намагалася просувати своїх людей на державні посади тощо [46, с. 66].

Ускладнення діяльності усього Товариства українських поступовців принесла Перша світова війна. Скликавши Раду, на яку зійшлося всього 4-5 людей (більшість роз'їхалась на літо), Є.Х. Чикаленко підняв питання: як ставитись до війни? Тоді думки розділилися: одні зайняли антиросійську позицію (Є.Х. Чикаленко й А.В. Ніковський), інші стояли за перемогу Росії та за приєднання Галичини (А.Г. В'язлов і Л.О. Яновська).

Після певних обговорень вирішили, що Рада займе нейтральну позицію. Однак не буде робити ніяких офіційних виступів, доки не відбудеться з'їзд організації. Тоді Є.Х. Чикаленко виїхав спершу до Перешор, аби впорядкувати господарство [46, с. 71], а потім і до Фінляндії на лікування. Але втім не лише Товариство українських поступовців відійшло у тінь, а і загалом, українське життя в Києві чи інших містах мусило замовкнути [46, с. 74].

Зазнаючи переслідувань, про які більш детально йшлося у попередньому розділі, Є.Х. Чикаленко змушений був часто переїжджати з місця на місце і відійти від звичної активної громадсько-політичної роботи.

Та революція 1917 р. застала його якраз у Києві. У перші ж її дні зібралася Рада Товариства українських поступовців, до якої належав і Є.Х. Чикаленко.

Саме вона і ухвалила організувати загальний керуючим орган – Українську Центральну Раду. Але, як відомо, відразу виникли певні непорозуміння серед лідерів українського табору. Безкінечні суперечки гальмували роботу й так знеохотили та рознервували хворого Є.Х. Чикаленка, що він перестав ходити на засідання Центральної Ради. Тоді ж приїхав з Москви М.С. Грушевський, який перебрав на себе керівництво [21, с. 11].

Надалі Є.Х. Чикаленко не стояв зовсім осторонь національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Високих посад він не зайняв (хоча й міг неодноразово), проте був у центрі подій і з його думкою сучасники рахувалися.

З великими труднощами восени 1917 р. Є.Х. Чикаленко виїхав з Перешор, де продав усі маєтки, до Києва. У столиці він застав дуже складну політичну ситуацію. Хоч влада й перейшла формально в руки Української Центральної Ради, досвідчений політик бачив певні небезпеки. При цьому слід зазначити, що його старший син Лев був членом Центральної Ради і київської міської думи, а інший – Петро – секретарем голови Генерального Секретаріату. Трохи відхиляючись від основного сюжету зауважимо, що присутність дітей у великій політиці може бути ще одним поясненням відмови (крім стану здоров'я) від займання серйозних посад у той час [77, с. 3].

Якось тоді до нього зайшов М.С. Грушевський, і Є.Х. Чикаленко висловив йому свої побоювання, стосовно зростання анархії, що пішла скрізь [36, с. 7]. Він застерігав, що безвладдя може довести до реакції чи до реставрації всеросійської монархії (хоч і в іншій формі). При цьому бачив загрози навіть для збереження української школи. Але у відповідь

М.С. Грушевський весело розсміявся, «як сміється старий, досвідчений чоловік з наївного хлопчика» [21, с. 24-25].

Між тим побоювання Є.Х. Чикаленка, як виявилось були зовсім небезпідставними. Після приходу до влади в Росії більшовиків, Українська Центральна Рада змушена була покинути Київ і лише з допомогою австро-німецьких військ зуміла повернути собі владу. Період більшовицької окупації він пересиджував вдома або переховувався у знайомих, то ж його не зачепив кривавий терор [21, с. 39]. Але його ставлення до Центральної Ради (навіть після відновлення її влади) поступово погіршувалося.

Для більш повного конструювання образу Є.Х. Чикаленка як громадсько-політичного діяча, варто вдатися до короткої характеристики його сприйняття й оцінки подій 1918 р. Безперечно, що серед них ключовими стали поразка Центральної Ради, вступ німецьких військ та встановлення Гетьманату П.П. Скоропадського.

Щодо першої події (відходу Української Центральної Ради), то її головною причиною Є.Х. Чикаленко вважав недосконалий аграрний закон, в основу якого було покладено принцип скасування приватної власності на землю. На його думку, цей закон зробив неодмінним ворогом України всякого, хто мав хоча б невеликий клапоть землі. Бо кому була охота обороняти ту державу, котра забрала у нього його власність, зробивши державною [26, с. 79].

Іншою стратегічною помилкою Української Центральної Ради він вважав спробу опертись на найбідніші верстви населення, насамперед на селянську бідноту, у той час як треба було шукати опору на дрібну буржуазію [24, с. 77]. Зазначимо, що Є.Х. Чикаленко знав українського селянина, його життя, прагнення і настрої краще будь-кого з діячів Центральної Ради [62, с. 79].

Базуючись на своїх спостереженнях та досвіді спілкування з представниками цього прошарку, сам він наголошував на першочерговості й необхідності проведення демократичної земельної реформи (через встановлення максимальних норм землеволодіння та парцеляцію великих господарств після їх розпродажу).

Є.Х. Чикаленко вважав, що головною соціальною базою державного будівництва повинні стати середняки. Не довіряючи сільській голоті, яка не здатна до вмілого господарювання на землі, він не покладався і на великих землевласників, серед яких було мало українців, бо українська державність їм була непотрібною [24, с. 77].

Цілком логічно Є.Х. Чикаленко обґрунтував байдужість більшості українців до національного питання у роки революції: для переважної частини населення важливішим за інші було саме аграрне питання (розподіл землі, ухвалення справедливого земельного закону у цій сфері), а тому вони майже не цікавилися українізацією освіти чи адміністративних інституцій в Україні. Опираючись на ці міркування у спілкуванні з урядовцями Генерального Секретаріату і політиками доби Гетьманату, він неодноразово підкреслював першочерговість вирішення саме селянського питання [2, с. 3]. І лише згодом слід прокладати шлях до автономії, а далі й самостійності України. Зізнаючись, що як землевласник готовий пожертвувати власними статками (якби це допомогло здобути автономію), підкреслював необхідність агітаційної роботи серед малосвідомого політично інертного селянства. Враховуючи це, справедливо відзначав контраст між реаліями сільського життя і піднесеними настроями селянських делегатів столичних з'їздів-зборів. Є.Х. Чикаленко називав ці настрої не відображенням реального стану справ на селі, а лише відображенням поглядів кращих його представників [24, с. 78].

Серйозні претензії були у Є.Х. Чикаленка до української політичної еліти [36, с. 10]. Відзначаючи повну відсутність у неї державотворчого досвіду і надмірну кількість соціалістичних ілюзій, вважав, що більшість української інтелігенції це партійні теоретики й соціальні фантасти, які не знали практичного життя. Абсолютна їх більшість належала до різних соціалістичних партій з зовсім відмінними партійними програмами, стратегіями-тактиками, що призводило до нескінченних конфліктів між ними. «Та якби вони і дійшли до якоїсь консолідації, – стверджував Є.Х. Чикаленко, – то все-таки соціалістичної України зорганізувати не можна, бо дев'ять десятих її людності – дрібна селянська буржуазія, яка не пристане на соціалістичний лад» [24, с. 249].

Тривалий час будучи відвертим германофілом, другу важливу тогочасну подію – прихід німецьких військ 1918 р. в Україну – він сприйняв доволі неоднозначно. Ще з 1908 р. Є.Х. Чикаленко неодноразово писав П.Я. Стебницькому про користь німецького досвіду для українців. Захоплювався їхньою організованістю, дисциплінованістю і ставленням до праці, підкреслював також позитивний вплив цього народу на формування європейської культури [3, с. 135]. Підґрунтям для таких висновків стали його власні контакти й спостереження, адже німецьких колоністів на Херсонщині не бракувало [62, с. 81].

Закономірно, що у цій акції військової допомоги він побачив можливий порятунок для своєї батьківщини, сподіваючись на те, що німці наведуть лад і приведуть до тям населення, сильно розбещене революційним анархічним безладдям: «Якщо Германія візьме гору над Антантою, то Українська держава за кілька років окремого існування од Московщини, під протекторатом Германії, призвичаїться до самостійного життя державного і згодом стане самостійною державою. Німецький капітал і наука оплодотворять Україну, і

вона вироблятиме безмірно більше хліба, скоту, сахару, заліза, вугілля, як тепер, і швидко стане поряд європейських держав» [3, с. 137].

Німецьке загарбання України він оцінював позитивніше ніж об'єднання з Росією, бо бачив німців швидше колоністами у чужому краї, котрі б уже в другому поколінні вивчили українську мову й принесли би в заміні в Україну високу господарсько-економічну культуру.

При цьому Є.Х. Чикаленко посилався на досвід окремих європейських народів, який засвідчував, що під німецьким впливом їм вдалося стати культурними націями. А якщо українці знову попадуть в становище «братів» до росіян, то український народ надовго ще зостанеться темним і несвідомим своєї національності, з прикметами «п'яниці, злодія та матерщинника, якому далеко і в соціальному, і в національному відношенні до німецького раба – естонця, латиша, не кажучи вже про чеха» [25, с. 345].

З іншого боку він розумів, що німці дбають перш за все за свої інтереси. Є.Х. Чикаленко зазначив, що до літа 1918 р. уже не зустрічав серед знайомих чи приятелів прихильників перебування німецьких військ на українських землях. Бо прийшовши в Україну, німці припустилися великої помилки: не ознайомилися з реальним станом внутрішніх справ і дозволили уряду проводити часто шкідливу для національних інтересів політику, чим налаштували проти себе простий народ, українське військо й українську інтелігенцію [25, с. 380].

Аналізуючи мемуарну й епістолярну спадщину Є.Х. Чикаленка, складається враження, що у нього було більше симпатій до Української Держави часів гетьмана П. Скоропадського, аніж до Української Народної Республіки доби Центральної Ради [48, с. 53]. Проте, зауважимо, що коли у квітні 1918 р. О.Ф. Скоропис-Йолтуховський від імені гетьмана пропонував Є.Х. Чикаленку сформувати уряд, той не наважився прийняти цю пропозицію [62, с. 82].

Відомо також про те, що на початку листопада 1918 р. у Є.Х. Чикаленка відбулася зустріч із П.П. Скоропадським [48, с. 54]. У її ході він отримав пропозицію від гетьмана стати послом у Львові, але знову відмовився. Є.Х. Чикаленко тоді дорікнув П.П. Скоропадському, що той запізнився із проведенням аграрної реформи, не сформував сильний національний уряд та дисципліновану армію [62, с. 83].

Про неабияку принциповість Є.Х. Чикаленка стосовно державницьких питань свідчить ще один випадок. У час формування гетьманського кабінету невдоволення у нього викликала поведінка низки членів Української партії соціалістів-федералістів, котру він називав партією журналістів. Її помилкою він вважав бойкотування пропозиції співпраці з гетьманом, адже наслідком тих дій стало формування кадетсько-октябристського урядового кабінету М.П. Василенка, який моментами проводив проросійську політику в Україні [2, с. 4].

Такий прикрий факт настільки вразив Є.Х. Чикаленка, що він навіть припинив спілкуватися з лідерами партії – С.О. Єфремовим та А.В. Ніковським. Є.Х. Чикаленко зазначав, що неукраїнський уряд М.П. Василенка задовольняв німців, через те, що дозволяв їм безперешкодно вивозити з України ресурси, саме тому між ними і склалися добрі стосунки. А підтримка німцями проросійського уряду перетворила їх на ворогів українського народу [62, с. 83].

З одного боку, політика німців в Україні та дії гетьмана не задовольняли Є.Х. Чикаленка, але з іншого – він був противником антигетьманського повстання, яке організовував Український національний союз на чолі з В.К. Винниченком та М.Ю. Шаповалом. Ці люди, які рвалися до влади і котрих він знав особисто, у нього не викликали довіри. Зокрема, В.К. Винниченко через такі свої негативні риси, як себелюбство й впертість. Його Є.Х. Чикаленко взагалі не вважав за великого політика, характеризуючи

як людину темпераменту і настрою. Ось ще деякі думки: «В Національному союзі В[олодимир] К[ирилович] своїм запалом, своєю силою подавляє, гнітить всіх, і ніхто не має сміливості йому перечити; недавно один есдек висловив своє здивування, що навіть есери, люди солідні, розумні, не можуть збити його з стежки, на яку він веде всіх в Національному союзі. А натура у В[олодимира] К[ириловича] цілком автократична, яка не переносить інакомислія, а особливо конкуренції собі» [24, с. 126].

У ті відповідальні дні Є.Х. Чикаленко пропонував такий проект виходу з кризи: гетьмана залишити поки при владі, сформувати національний уряд та скликати Сейм, який, у свою чергу, уповноважити вирішити питання про долю Гетьманату [62, с. 84].

Ще у 1918 р. він остерігався союзу України з більшовицькою Росією, вважаючи, що її доля у такій спілці стане новим варіантом «єдиної неділимої Росії» і Україна знову розчиниться як національно безправна провінція великої імперії: «Аби тільки не прийшла сюди загроза більшовизму, бо тоді загине Україна у всеросійській совдепії» [24, с. 103].

Скептично ставився Є.Х. Чикаленко і до політики Директорії. На його думку, вона з самого початку будувалася на помилках попередників: до складу уряду ввійшли міністри, невідповідні посадам; запроваджено курс на більшовизацію; не було певності у зовнішній підтримці з сторони держав Антанти. Насамкінець, не мали відповідних здібностей і лідери, що представляли нову владу, про яких Є.Х. Чикаленко писав: «Винниченко і Шаповал більше люди темпераменту, настрою, ніж логіки розуму, і обидва вони талановиті агітатори, пропагатори, але не державні мужі, а через те з певністю можна сказати, що їх політика доведе Україну до повної анархії, большевизму, а в результаті приведе до реакції, а може, й до всеросійської монархії, коли не до поділу, як в XVII віці» [24, с. 104].

Згодом Є.Х. Чикаленко навіть назвав повстання проти П.П. Скоропадського історичною помилкою, котра привела Україну до «єдиної совдепії», а керівництво Директорії – людьми, що «завалили» українську державність. Саме із цієї причини він у скрутний період еміграції відмовився від грошової допомоги В.К. Винниченка, яку останній запропонував йому через Л.Ю. Ганкевича.

Поразки української національної революції і розчарування привели Є.Х. Чикаленка до остаточного висновку щодо неготовності українців до державотворення. Зокрема, він констатував, що наша самостійність не виборювалася у кривавій боротьбі. Вона була подарована нації несподівано, і та виявилася неготовою втілити її у державницькі форми, не маючи для того навіть відповідних виконавців [26, с. 86].

На думку Є.Х. Чикаленка, українська інтелігенція складалася з політично незрілих елементів, котрі не мали навіть практики місцевого самоврядування, адже були у більшості своїй журналістами, педагогами, письменниками, аж ніяк не державниками. Саме такий урок Україна винесла з кількох років безперервних революційних подій, що закінчилися для неї тим, чого якнайбільше боявся Є.Х. Чикаленко, – об'єднанням із більшовицькою Росією.

Підсумовуючи його думки про українську революцію, зазначимо, що 1918 р. він вважав роком державницьких можливостей для українського народу. Проте уряди, які створювалися тоді в Україні, не мали чіткої програми національних та соціальних перетворень, яка б задовольнила більшість. Несприятливими були й зовнішні обставини. Загалом засуджуючи політику П.П. Скоропадського (вона часто суперечила його переконанням), Є.Х. Чикаленко, разом з тим, вважав можливою співпрацю із гетьманським урядом, при умові, якщо це не буде йти наперекір українським інтересам. У

той же час, співпрацю з радянською владою Є.Х. Чикаленко навіть не розглядав.

Він чудово розумів масштаби й історичне значення революції в історії України. З цього приводу 5 червня 1919 р. він занотував: «Велике щастя нашого народу, що він переживає не тільки соціальну революцію, як великоруський народ, а й національну, яка виведе його з темноти на ясний світ до щасливої будучини» [26, с. 86]. А 7 вересня 1919 р. додав: «До 17-го року на народ український сусіди дивились, як на гній, на обірник для культур московської та польської; широкий європейський світ, крім дуже малого числа спеціалістів-учених, нічого не знав і не чув про Україну, а ці два роки показали як сусідам, так і всьому європейському та заатлантичному світові, що єсть на світі самостійний український народ, який спинається, прагне до самостійного життя, що він не є маленькою, незначною відміною російського, чи великоруського народу. За ці два роки Україна своїм незалежним існуванням перервала давніше посідання її москалями та поляками і показала перед судом всього світу, що вона не втратила своїх прав на процесування з своїми сусідами за своє існування, і що вона вже не зречеться цих своїх прав, а буде позиватись, тягатись, борюкатись, поки-таки не доб'ється прав, які їй належать як всякому народові, як і всякій нації» [26, с. 113-114].

Коли події 1919-1920 рр. завершилися падінням української державності та, як наслідок, значна частина лідерів чи учасників національного руху опинилася в еміграції, то поряд із усіма, хто взяв активну участь у становленні держави й захищав її незалежність, а потім трагічно пережив необхідність покинути батьківщину був і Є.Х. Чикаленко. Зате, і в еміграції він продовжив дуже наполегливо працювати над зміцненням політичних позицій українства, аби і надалі можна було вести національно-визвольну боротьбу [31, с. 326].

Як сучасники Є.Х. Чикаленка, так і науковці шукали відповіді на низку запитань, пов'язаних із його громадсько-політичною діяльністю [82, с. 6]. Проте серед них ключовим, є ось це: чому такий авторитетний діяч в українських дореволюційних колах практично відійшов від прямої участі у політичному і державному житті у 1917-1919 рр., ставши спостерігачем історичних подій, а не їх прямим учасником чи творцем? На нашу думку, дуже влучно свого часу на нього відповів О.Я. Шульгин, який знаходив причину такого кроку Є.Х. Чикаленка у реалізмі його вдачі, котра передчувала неготовність українців як нації до вельми складного державотворчого процесу. Відомий політик називав його ветераном українського відродження, «людиною до 1917 р.», цілком сформованою та не готовою до реалій, породжених революцією [87, с. 153].

Для більш ґрунтового осмислення найбільш трагічного відтинку життя й діяльності Є.Х. Чикаленка у контексті громадсько-політичної роботи, коротко розглянемо його шлях в еміграцію, що розпочався 26 січня 1919 р., коли розруха в Києві змусила покинути місто, і лише давні знайомі допомогли дістати квиток на потяг [31, с. 326].

30 січня 1919 р. він прибув до Станіслава (тимчасової столиці Західноукраїнської Народної Республіки), звідки планував їхати до Стамбула. Проте порадившись із знайомими, вирішив залишитися ще на деякий час. Близького двох тижнів чекав звісток із Києва від родини [33, с. 167]. Будучи у Станіславі Є.Х. Чикаленко щодня ходив на засідання Української Національної Ради, де саме вирішувалося аграрне питання. Як людина не байдужа до земельних справ, він щиро зацікавився перебігом питання у Західній Україні. На підставі щоденникових записів Є.Х. Чикаленка можемо зробити висновок, що він поділяв думку галичан щодо розв'язання селянських проблем [31, с. 327].

Теж за порадою знайомих галичан, наприкінці лютого 1919 р. Є.Х. Чикаленко виїхав до Славська Сокільського повіту. Там зупинився у місцевого священика Є. Корчмарського, до якого мав відповідні рекомендації. Та вже у другій половині березня 1919 р. знову повернувся до Станіслава, сподіваючись у такий спосіб швидше довідатися, що ж діється в Україні та в чийх руках перебуває Київ. Президент Західноукраїнської Народної Республіки Є.О. Петрушевич, зважаючи на великі заслуги Є.Х. Чикаленка перед Україною та його нинішні матеріальні нестатки, запропонував надати фінансову допомогу. Але Є.Х. Чикаленко її не прийняв, бо вважав, що «в сто крат легше давати гроші, ніж брати їх від когось! Петрусь пропонував взяти у нього грошей, але мені і у рідного сина тяжко брати для себе» [46, с. 85-86].

Але оскільки після приїзду урядової місії до Станіслава у місті настала страшна дорожнеча, то він вимушений у кінці березня 1919 р. переїхати до Жаб'я Косівського повіту. Цього разу оселився у пана Л. Гапановича, котрий завідував народною школою і тимчасово виконував функції військового коменданта. Проте, коли наприкінці травня 1919 р. Косівщину захопили румунські війська, то Є.Х. Чикаленко опинився відрізаним від усього українського громадського життя [31, с. 328].

27 серпня 1919 р. Гуцульщину окупувала вже польська армія. Є.Х. Чикаленка разом із представниками місцевої української інтелігенції під військовим наглядом запроторили на кілька днів до в'язниці у Коломию. Відразу поляки хотіли перевезти його до Кракова. Та завдяки заступництву місцевого судді, котрий уже встиг потоваришувати з Є.Х. Чикаленком, рішення невдовзі змінили [46, с. 86].

Помітну допомогу надав також С. Федак, котрий організував і очолив Горожанський Комітет для опіки й допомоги українським полоненим, інтернованим і політичним в'язням. За його сприяння Є.Х. Чикаленка

перевезли до Мостиськ, де вже як інтернований, під наглядом поліції, він жив в українського священика І. Куція [31, с. 328].

Згодом, Є.Х. Чикаленко дістав дозвіл на переїзд до Перемишля [75, с. 24-28]. Прибувши туди 22 жовтня 1919 р., оселився у Д. Греголинського – директора Українського дівочого інституту, який був і редактором тижневика «Український голос». Саме у Перемишлі, після деякої вимушеної перерви, Є.Х. Чикаленкові вдалося відновити листування, а відтак і зв'язки з родичами й друзями. Там він знову повернувся до роботи, продовжуючи працювати на благо українського національного відродження.

Як у кращі часи, занотовував усе, що у майбутньому могло стати безцінним матеріалом для нащадків. За наполяганням Д. Греголинського вів лекції з історії України в місцевому Українському інституті для дівчат. Зустрічався з викладачами й проводив бесіди щодо можливого майбутнього політичного устрою молодій держави. Намагався зблизитися і з місцевими та приїжджими діячами, котрим також була не байдужа доля України. Зокрема, крім уже згаданого Д. Греголинського, він приятелював з доктором М. Косом, підтримував дружні зв'язки А.В. Ніковським (певний час перебував у Тарнові із робочою поїздкою), листувався із колишнім міністром фінансів Української Народної Республіки П.І. Чижевським [31, с. 329].

У Перемишлі з Є.Х. Чикаленком трапився один дуже показовий випадок. Він одержав листа від львівського адвоката, соціал-демократа, Л.Ю. Ганкевича, у якому той повідомляв, що від В.К. Винниченка прийшло прохання до львівських соціал-демократів «виповнити всі Чикаленкові бажання і вистаратися о все, чого він потребує». На це Є.Х. Чикаленко відповів, що дуже дякує за турботу, але «ні Ви, ні Винниченко не в силі виповнити єдиного мого бажання – вернути українську державність, яку Винниченко, сподіваючись всесвітньої революції, розвалив, організувавши

повстання потай від Національного Союзу». Тому нічого, ніякої допомоги від В.К. Винниченка прийняти не схотів [46, с. 88].

Далі, за сприянням сина Петра й відомого українського діяча К.В. Лоського на початку 1920 р. Є.Х. Чикаленко виїхав до Варшави. Там С.В. Петлюра запропонував йому увійти до складу урядової місії Української Народної Республіки і вирушити до Парижа. Така пропозиція була дуже до вподоби Є.Х. Чикаленку, котрий, незважаючи на поганий стан здоров'я, намагався завжди бути корисним українській державі. Але, хвороба завадила йому прислужитися на цей раз українському народові [46, с. 88].

Беручи до уваги значний внесок Є.Х. Чикаленка у розвиток українського руху, С.В. Петлюра запропонував йому пенсію радника місії Української Народної Республіки. Задум був наступний: вилікуватися у Карлсбаді й поїхати таки до Парижа. Але здоров'я не дало змоги реалізувати повністю ці плани [31, с. 329-330].

С.В. Петлюра все ж допоміг переїхати до всесвітньо відомого курорту. До Є.Х. Чикаленка приєдналася дружина – Юлія Миколаївна (прибула із тимчасово окупованого поляками Києва) [75, с. 26]. Адже про повернення в Україну не могло бути і мови. Оскільки, найімовірніше більшовики його б знищили за контрреволюцію. Так, як хотіли це зробити денікінці за сепаратизм. Адже чорносотенці стверджували, що якби не було В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського і Є.Х. Чикаленка, то не було би й українського сепаратизму [4, с. 30-31].

Відтак довгий час подружжя Чикаленків жило в Австрії [75, с. 27]. Попри скрутні умови власного існування, Є.Х. Чикаленко глибоко переймався долею української інтелігенції, яка після укладення С.В. Петлюрою угоди з Польщею залишилася в Наддніпрянщині під більшовицькою окупацією. Є.Х. Чикаленко називав дану угоду польською

авантюрою і провокацією проти українців, котрі залишилися на батьківщині [31, с. 330-331].

Впродовж початку 1920 р. – червня 1921 р. родина Чикаленків жила у Бадені під Віднем [29, с. 87]. Та буваючи у справах у Відні, Є.Х. Чикаленко найчастіше відвідував редакцію тижневика «Воля», який надавав можливість йому друкувати свої статті й коротенькі замітки на тему української революції (головним редактором часопису був давній приятель і колишній співробітник «Ради» В. Піснячевський) [31, с. 331].

Будучи у добрих відносинах із М.М. Васильком (відомим громадсько-політичним діячем, дипломатом, представником шляхетського роду з Буковини), який був дипломатичним представником Української Народної Республіки в Австрії та раніше допоміг родині Чикаленків дістати дозвіл на в'їзд до країни [75, с. 28]. І ось, буваючи у австрійській столиці, він обов'язково відвідував М.М. Василька, бо їхні бесіди вносили спокій у його знервовану душу. Більше того, Є.Х. Чикаленко був вельми вдячний, що М.М. Василькові вдалося переправити залишені у Перемишлі речі [31, с. 331].

У еміграції Є.Х. Чикаленко продовжував дотримуватися громадсько-патріотичної позиції, котру проніс крізь усе своє життя [75, с. 28]. Зокрема, він продовжував контактувати з колишніми приятелями, однодумцями й просто знайомими. Якраз у листах Є.Х. Чикаленко найбільш відверто висловлював власні думки, мрії чи сподівання на майбутнє. Наприклад, у листуванні з В.К. Липинським зазвичай порушував питання щодо майбутнього України: «Народ наш за ці роки так освідомився, дістав такі «наглядні уроки» чужого панування, що його вже національно ніхто не задушить; а коли він дістане змогу розвивати свої культурні основи, то колись збудує на цьому фундаменті свою державу. Далеке майбутнє наше мені ввижається ясним, світлим... До революції я все вірив і не вірив; часто мені

здавалося, що працюєш тільки по обов'язку і що нічого з тої праці не вийде... А тепер я з спокійним сумлінням можу й вмерти, бо бачу, що з юності взяв правильний курс і йшов по ньому, як міг і як умів. Гірко мені тільки те, що ще нескоро маятник стане і що нескоро нам доведеться вернутися додому» [31, с. 331-332]. Такі оптимістичні думки роїлися у голові Є.Х. Чикаленка, які він намагався передати усім, кому була не байдужою доля українського народу. Але тоді ще ніхто не знав, що має пройти кілька десятків років, допоки Україна здобуде державність та незалежність.

З припиненням існування Української Народної Республіки, перестали функціонувати українські державні фонди, з яких родині Чикаленків надавалася фінансова допомога під час перебування в Австрії. Сім'я змушена були перебиратися до села Рабенштайн поблизу Відня, де мешкала з червня 1921 р. до липня 1923 р. [46, с. 88].

А з цього проміжку особливо тяжким для родини був 1922 р. До браку грошей і перспектив на майбутнє додалися дві складні операції на шлунку й сечовому міхурі (коштами допомогли українські еміграційні установи в Австрії) [31, с. 332].

Хоча великою втіхою стало те, що починаючи з квітня 1922 р. Чикаленкам вдалося відновити зв'язок зі своїми рідними в Україні. Щомісяця почали надходити листи від найменшого сина Івашка. Попри велику скруту у старших Чикаленків (на власній шкурі відчували, що таке голод та холод), вони постійно намагалися допомогти синам. Зокрема, разом зі своїми дітьми, котрі проживали у Європі, Є.Х. Чикаленко готував і відсилав харчові посилки. Також у листах до своїх приятелів, що залишилися у Наддніпрянщині, просив, аби подбали про його родину, яка не лише дуже бідувала, а й постійно перебувала під наглядом поліції [31, с. 333].

З 1924 р. Є.Х. Чикаленко жив у Відні. Йому вдалося отримати невелику матеріальну допомогу. Кошти надходили від Українського громадського

комітету в Празі. Але її не вистачало на прожиття, і він змушений був шукати додаткових випадкових заробітків [46, с. 89-90].

Тоді ж почав обдумувати й можливість переїзду до Чехословаччини, де у той час згуртувалися основні сили української еміграції. Є.Х. Чикаленко звертався до М.К. Тобілевича (Микола Садовський) та М.Г. Гехтера з проханням про допомогу в отриманні довгоочікуваної візи [31, с. 334].

Впродовж 1925-1929 рр., живучи у Подєбрадах, крім основної роботи у Термінологічній комісії Української господарської академії, Є.Х. Чикаленко постійно залишався і вагомою частиною українського громадського життя Чехословаччини.

Його будинок скоро зробився осередком, до якого горнулися земляки. Особливу увагу проявляла молодь, яка оточувала Є.Х. Чикаленка великою повагою та шаную. За словами одного з вихованців подєбрадської академії, він «своєю лагідною, милою вдачею притягав до себе людей, вмів гуртувати їх біля себе... У свої 66 років умів він не бути зайвим серед ідейної запальної молоді, вмів цікавитися усім тим, що гріло світило у життю ліпшим представникам нашої молоді, і своїм досвідом старого національного діяча й своєю лагідною вдачею змирнював крайності, стабілював хвилевість. Він був цементом, що єднав до громади українців ріжних політичних напрямів. Ім'я Євгена Чикаленка з однаковою пошаною вимовляли всі українці, чи то прихильники У.Н.Р., чи то гетьманці-монархісти, й блукаючі анархічні есери, й українці-комуністи. Він був живим носієм ідеї соборности, його знали й шанували придніпрянці й галичане, кубанці й українці з Зеленого Клину, з Далекого Сходу, з Сибіру» [63, с. 2].

Але на початку 1927 р. Є.Х. Чикаленко знову був змушений задуматися про своє майбутнє. Оскільки тоді розпочалася ліквідація емігрантських установ у Чехословаччині, то треба було вирішувати, де й на що жити далі. У нього був вибір: його запрошувала до себе у Берлін дочка Галя, кликав в

Україну син Петро, запрошували до Львова галичани (пропонували передати збудоване ним колись приміщення Українського академічного дому) [33, с. 170].

Проте восени 1928 р. з ним стався ще один удар долі – 10 листопада померла його дружина Юлія Миколаївна, з якою вони разом прожили 19 років. Ця раптова смерть дуже болісно вплинула на душевний стан Є.Х. Чикаленка [31, с. 337].

За таких обставин, навесні 1929 р. Є.Х. Чикаленко готувався їхати до Швейцарії (де на той час жила донька Галя). Уже була отримана й віза, погоджена із керівництвом Української господарчої академії відпустка на три місяці, але у квітні стався новий рецидив хвороби і він вкотре опинився у лікарні. Не дивлячись ні на що, і там цікавився новинами з України, чимало читав, листувався з друзями, адже не звик сидіти без діла.

У той нелегкий для Є.Х. Чикаленка період, близькі майже рік приховували спершу звістку про арешт у Києві ще навесні 1928 р. улюбленого сина Петра, а потім не говорили довго і про його смерть влітку того ж року в пересильній в'язниці Курська. А коли все ж Є.Х. Чикаленко довідався про це нещастя, то прийшла і звістка про арешт в Україні Івана, наймолодшого сина. Як виявилось, це вже був останній – смертельний удар – о 18 год. 05 хв., 20 червня 1929 р. в празькій Загальній лікарні Євген Харлампійович Чикаленко спочив на віки [31, с. 337].

25 червня 1929 р. його тіло було спалене у крематорії Ольшанського цвинтаря в Празі. Були присутні син Лев та двоє зятів, які прибули з-за кордону, приятелі й знайомі. Урну з прахом перевезено у Подєбради до спільного колумбарію, де покоються інші українські діячі, що померли там в еміграції [46, с. 92].

Отже, свою бурхливу громадсько-політичну діяльність Є.Х. Чикаленко впевнено розпочав з Одеської громади. При цьому активно долучався до

суспільного і культурного життя Західної України, Києва та Петербурга. Зокрема, підтримав будівництво Академічного дому у Львові, відзначення важливих українських подій та ювілеїв; згодом став одним з ініціаторів створення української громади у Петербурзі й Загальної української організації у Києві (при цьому був і членом Київської громади), перетвореної в Українську демократичну партію, а далі – в Українську демократично-радикальну партію.

Одним з найбільш знакових епізодів біографії Євгена Харлампійовича з громадсько-політичної ниви є заснування Товариства українських поступовців, котре згодом трансформувалося в Українську Центральну Раду. Будучи лідером Товариства українських поступовців, він міг очолити й Центральну Раду, якби не проблеми зі здоров'ям. Впродовж української революції він отримав ще кілька пропозицій зайняти високі державні посади, але змушений був також відмовитися.

В еміграції Є.Х. Чикаленко теж проявив себе як талановитий організатор українського життя. У його особі органічно поєднувалися громадянин та патріот, для якого найвищим ідеалом чи метою життя було українське національне відродження. Тому й там його діяльність сприяла згуртуванню українців навколо національної ідеї, розгортанню руху за відновлення незалежної Української держави.

Висновки

Отже, життєвий шлях та служіння Україні її Великого сина-громадянина Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929 рр.) у різних аспектах: як громадського діяча, політика, публіциста, видавця, мецената української культури чи агронома, назавжди залишаться в історичній пам'яті.

Адже він – яскравий представник вітчизняної еліти, яка, попри серйозні утиски самодержавної влади, намагалася зберегти власну національну традицію, показати світові самобутність українців та донести до майбутніх поколінь історичну пам'ять, а також прислужитися розвитку мови й культури. Повсякденна невтомна праця, спрямована на консолідацію українства, стала сенсом його життя.

Але навряд чи хтось сподівався, що з дитини, яка народилася у змішаній сім'ї з коренями різних національностей, проводила безтурботне дитинство на обійсті заможних батьків і не надто переймалася навчанням чи українською культурою, виросте батько сучасної української преси на теренах Наддніпрянщини (як його справедливо називають дослідники), або творець найвпливовіших свого часу українських громадсько-політичних товариств та організацій.

Для нього дійсно спершу вимальовувався шлях типового українського поміщика, людини забезпеченої, вкрай зайнятої власним господарством. Тому і тепер у багатьох виникає запитання, чому Є.Х. Чикаленко став одним з найактивніших учасників українського руху, віддавши йому не лише кращі роки, сили, а й власні статки.

Насамперед цей неочікуваний, дещо нелогічний життєвий поворот можна пояснити його глибокою ідейністю, яка зародилася вже у юнацькому віці під час навчання в Одесі, Єлисаветграді та Харкові. Адже родинне середовище не могло дати Є.Х. Чикаленку тієї спрямованості. Успадкувавши

прекрасне господарство, добре упорядковане ще дідом, батьком і дядьком, він сам вклав у нього десяток років власної праці, довів до зразкового стану. Але, згодом, став дивитися на ті маєтки тільки як на джерело прибутку, вкрай потрібного для підтримки українського руху.

На сьогодні, в історії українського національного відродження, яка має немало зразків глибокої відданості ідеї, можна знайти не так багато людей, з заслугами як у Євгена Харлампійовича. Ставши на шлях служіння українству, він так глибоко перейнявся цією справою, що усе своє життя, всі інтереси й помисли присвячував виключно їй. Це було непереборне стремління робити, діяти, нести свої сили й засоби скрізь, де того вимагали українські інтереси. Свідченням його відданості є і те, що неодноразово потрапляв під нагляд царської влади, кілька разів чудом unikнувши ув'язнення.

На становленні поглядів Є.Х. Чикаленка також позитивно відбилася участь у роботі Одеської та Київської громад. Разом з тим вони еволюціонували як і весь український національний рух: від збирання фольклору та участі у роботі гуртків до постановки питання про створення незалежної Української держави.

Видавнича й публіцистична робота Євгена Харлампійовича знайшла відображення в утворенні видавничого комітету з метою друкування загальнодоступних книг для простого люду, написанні науково-популярних праць, які завжди відрізнялися гостротою поставлених питань. Зокрема, Є.Х. Чикаленко послідовно відстоював право українців навчатися у національній школі, друкувати-читати літературу українською мовою. Мова йде про боротьбу з Емським указом 1876 р., підтримку існуючих на той час українських видань («Літературно-науковий вістник», «Кіевская старина»).

Завдяки йому український народ отримав можливість читати першу щоденну українську газету. Безпосередня участь Євгена Харлампійовича у роботі демократичних видань «Громадська думка», потім «Рада» сприяла

розвитку українського національного руху, пробуджуючи політичну свідомість народних мас. Великою мірою тим же цілям служили його публіцистичні статті, «Спогади», «Щоденники».

Видання Євгеном Чикаленком українських газет мало незаперечне значення як для становлення українськомовної преси, так і для формування публіцистичного стилю на початку ХХ ст. У такий спосіб, фактично творилася нова журналістика українською мовою у час заборон уряду, коли відбувалися постійні заворушення або революційні сплески, коли народ переважно був неграмотний, коли українці просто боялися передплачувати пресу. У такі складні часи видання щоденної українськомовної газети було можливим лише завдяки зусиллям окремих національно свідомих заможних щедрих людей, які глибоко усвідомлювали значення рідного слова для відродження й становлення нації.

Знаковим для громадсько-політичної праці Є.Х. Чикаленка став початок ХХ ст. Крім організації та участі у різноманітних українських заходах, згадаємо створення української громади у Петербурзі, Загальної української організації, Української демократичної партії, Української демократично-радикальної партії, Товариства українських поступовців.

У складний період становлення української державності 1917-1920 рр. Є.Х. Чикаленко був спочатку прихильником автономії України, а згодом – її незалежності. При цьому доводячи думку особливо актуальну і в наші дні – український народ повинен звільнитись від російського ярма, розбудувати власну школу, пресу й жити самостійним життям творячи власну політику.

У 1917 р. на початковому етапі національно-визвольних змагань Євген Харлампійович підтримував політику Української Центральної Ради. Мабуть, не могло й бути інакше, бо він став одним з ініціаторів її заснування. Але, згодом, переглянув свої погляди, адже реалії життя продемонстрували нездатність Ради вирішити найважливіші державні питання.

Прихід до влади П.П. Скоропадського Є.Х. Чикаленко сприйняв неоднозначно. Моментами навіть засуджував його політику, оскільки вона суперечила власним переконанням. Та, разом з тим, уважав за можливе співпрацю із гетьманським урядом, коли це не суперечитиме українським інтересам.

Якби не проблеми зі здоров'ям, у роки української революції, він кілька разів міг зайняти високі державні посади.

Будучи в еміграції Євген Харлампійович не полишав активних справ. Намагався згуртувати навколо себе діячів, котрим небайдужа доля української держави, продовжував цікавитись перебігом міжнародних подій та їхнім впливом на долю України, безпосередньо брав участь в організації української науки за кордоном, багато робив для привернення уваги й симпатій світової громадськості до українського народу і його боротьби за незалежність.

Список джерел та літератури:

1. Бертенсон В. По югу России. Сельскохозяйственные очерки, наблюдения и заметки. Вып. 4. Одесса : Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1902. 109 с.
2. Дорошенко Д. «Муж совіту» // Тризуб. 1929. № 29/30. С. 2-4.
3. Євген Чикаленко. Петро Стебницький: листування 1901-1922 роки. Київ : Темпора, 2008. 628 с.
4. Королів-Старий В. «Пан» (Український «будитель» Є.Х. Чикаленко) // Тризуб. 1929. № 29/30. С. 29–32.
5. Левицький М. Заповіт Є.Х. Чикаленка // Тризуб. 1929. № 31/32. С. 4–6.
6. Лист Чикаленка Є. до Аркаса М. 9 березня 1903 р. // Праці центру пам'яткознавства. Київ, 2005. Вип. 8. С. 242-244.
7. Лист Чикаленка Є. до Винниченка В. 6 грудня 1911 р. // Пам'ять століть. Київ, 2002. № 6. С. 120-125.
8. Лист Чикаленка Є. до Коцюбинського М. 13 грудня 1900 р. // Листи до Михайла Коцюбинського. Ніжин, 2003. Т. IV. С. 294-298.
9. Лист Чикаленка Є. до Липи І. 16 січня 1899 р. // Слово і час. Київ, 2005. № 2. С. 74-75.
10. Лист Чикаленка Є. до Липи І. 2 березня 1901 р. // Слово і час. Київ, 2005. № 2. С. 76-77.
11. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. 286 с.
12. Садовський В. До характеристики Євгена Чикаленка // Тризуб. 1929. № 29/30. С. 13-15.
13. Славінський М. Євген Чикаленко // Тризуб. 1929. № 29/30. С. 3-5.
14. Чикаленко Е. Де вихід? (Лист до редакції) // Воля. 1921. 23 квітня. (Ч. 3/4). С. 99-105.
15. Чикаленко Є. Виноград. Кн. 4. Санкт-Петербург : Ел. тип. Н.Я. Стойковой, 1901. 40 с.

16. Чикаленко Є. Про засуху (чорний пар та плодозмін). Кн. 1. Санкт-Петербург : Ел. тип. Н.Я. Стойковой, 1910. 50 с.
17. Чикаленко Є. Розмова про мову. Київ, 1907. 16 с.
18. Чикаленко Є. Сад. Кн. 5. Санкт-Петербург : Ел. Тип. Н.Я. Стойковой, 1912. 78 с.
19. Чикаленко Є. Сіяні трави, кукуруза та буряки. Кн. 3. Санкт-Петербург : Ел. тип. Н.Я. Стойковой, 1902. 40 с.
20. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. 502 с.
21. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. Прага, 1932. 56 с.
22. Чикаленко Є. Худоба: коні, скотина, свині та вівці. Кн. 2. Санкт-Петербург : Ел. тип. Н.Я. Стойковой, 1910. 51 с.
23. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Т. 1. Київ : Темпора, 2004. 428 с.
24. Чикаленко Є. Щоденник (1917–1918). Т. 2. Київ : Темпора, 2004. 464 с.
25. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). Київ : Темпора, 2011. 424 с.
26. Чикаленко Є. Щоденник, 1919-1920. Київ; Нью-Йорк : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. 639 с.
27. Шульгин О. Є.Х. Чикаленко, як громадський діяч // Тризуб. 1929. № 29/30. С. 23–29.

* * *

28. Айзеншток І. Є. Чикаленко. Спогади. 1861-1907. Рецензія // Червоний шлях. Харків, 1926. № 11–12. С. 267-269.
29. Білокінь С. Роздуми монархіста: з листування Є. Чикаленка // Індосвропа. Київ, 1991. Ч 1. С. 87-96.
30. Білокінь С. Роздуми монархіста: з листування Є. Чикаленка // Індосвропа. Київ, 1992. Ч. 2. С. 109-125.

31. Бойко Ю. Діяльність Євгена Чикаленка в еміграції (1919-1929 рр.) // Українська біографістика. 2013. Вип. 10. С. 326-339.
32. Бойко Ю. Історіографічний огляд праць присвячених життю і діяльності Євгена Чикаленка // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. Вип. 25. С. 285-289.
33. Верменич Я. Євген Чикаленко – громадський діяч, публіцист, меценат // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ, 1998. Вип. 3. С. 159-174.
34. Верстюк В. Євген Чикаленко – будитель нації // Влада і політика. 2001. 13-19 квітня. (№ 14). С. 18.
35. Верстюк В. Євген Чикаленко – будитель нації // Влада і політика. 2001. 20-26 квітня. (№ 15). С. 18.
36. Гирич І. Суспільствознавчі уроки Чикаленка // Пам'ятки України. Київ, 2012. № 12. С. 3-13.
37. Грабар Н. Панас Саксаганський і Євген Чикаленко // Матеріали VI наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»: до дня народження П. Саксаганського. (м. Київ, 7 жовтня 2011 р.). Київ, 2011. С. 32-38.
38. Горобець О. Кумир українців дід Чикаленко URL: <http://blog.liga.net/user/ogorobets/article/27642> (дата звернення 15.11.2021).
39. Григорієв Н. Є. Чикаленко. Спогади. 1861-1907. (Рецензія) // Нова Україна. Прага, 1925. Ч. 7-8. С. 144-145.
40. Грушевський М. Про мову // Рада. 1907. 11 січня. (№ 5). С. 2.
41. Гусейнов Г. Перешори, Мардарівка... // Пам'ятки України. Київ, 2012. № 12. С. 38-43.
42. Дорошенко В. Великий громадянин // Літопис Червоної калини. Львів, 1931. Ч. 4. С. 3-4.

43. Дорошенко В. Євген Чикаленко. Його життя й діла // Життя і знання. Львів, 1929. Ч. 12. С. 355-356.
44. Дорошенко В. Євген Чикаленко // Літературно-науковий вістник. Львів, 1929. Кн. 7-8. С. 687-689.
45. Дорошенко В. Євген Чикаленко // Письмо з Просвіти. 1922. 1 червня. Ч. 23-24. С. 188-189.
46. Дорошенко Д. Євген Чикаленко 1861-1929: його життя і громадська діяльність. Прага : Видання Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. 100 с.
47. Животко А. Історія української преси. Київ : Наша культура і наука, 1999. 368 с.
48. Жижера В. Євген Чикаленко відмовився стати гетьманом України // Країна. 2011. С. 53-56.
49. Іванченко О. Високих дум святе горіння. До історії народження української незалежної преси // Вітчизна. 2004. № 1-2. С. 150-159.
50. Іванченко Р., Іванченко О. До глибини власної кишені (Меценатство й українська література та журналістика) // Дивослово. 2000. № 5. С. 9-14.
51. Качкан В. Відблиск зорі Євгена Чикаленка // Українське народознавство в іменах. Ч. 1. Київ : Либідь, 1994. С. 168-177.
52. Клименко І. Часопис «Рада» як джерело для вивчення редакційно-видавничої діяльності в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На матеріалах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2002. Вип. 7. С. 22-31.
53. Королів-Старий В. Взірець (Славній пам'яті Є. Чикаленка) // Життя і знання. Львів, 1930. Ч. 10-11. С. 320-321.
54. Королів-Старий В. Над труною великого громадянина // Життя і знання. Львів, 1929. Ч. 12. С. 353-355.

55. Корчинський М. По прочитанню щоденника Є. Чикаленка // Літопис Червоної калини. Львів, 1931. Ч. 4. С. 4.
56. Кошова І. Євген Чикаленко і Володимир Винниченко: аспект особистий і літературний // Вісник Черкаського університету. Філологічні науки. Черкаси, 2009. Вип. 159. С. 66-81.
57. Крупський І. Українська щоденна газета Наддніпрянщини «Рада» (1906-1914 рр.): Типологічна характеристика видання, проблематика газетно-публіцистичних виступів // Вісник Львівського університету. Журналістика. Львів, 2004. Вип. 25. С. 231-239.
58. Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? Кілька зауваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід?». Нью-Йорк, 1954. 114 с.
59. Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? Кілька зауваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід?» // Хліборобська Україна. Відень, 1922-1923. Зб. VII-VIII. С. 312-340.
60. Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? Кілька зауваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід?» // Хліборобська Україна 1924-1925. Зб. V. С. 296-376.
61. Лист до передплатників «Громадської Думки» // Рада. 1906. 15 вересня. (№ 6). С. 2.
62. Мартинова І. 1918 рік у рецепціях Є.Х. Чикаленка // Українське державотворення: історичний аспект : матеріали Всеукр. наук. конф., Харків, 11 травня 2018 р. Харків : ХНПУ, 2018. С. 77-87.
63. Матвієнко-Сікор С. Памяти Євг. Чикаленка // Час. 1930. Ч. 502. С. 2.
64. Миронець Н. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.). Листування Є.Х. Чикаленка з В.К. Винниченком та П.Я. Стебницьким // Український історичний журнал. 1997. № 5. С. 119-135.

65. Миронець Н. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.). Листування Є.Х. Чикаленка з В.К. Винниченком та П.Я. Стебницьким // Український історичний журнал. 1997. № 6. С. 103-122.
66. Миронець Н., Панченко В. «Вірю, що доведеться вибирати вулицю чи пам'ятник Вам...» (про листування Володимира Винниченка з Євгеном Чикаленком: 1902-1916) // Вежа. Кіровоград, 1997. № 8-9. С. 187-220.
67. Миронець Н. Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. Київ, 1997. № 5. С. 24-43.
68. Музичко О. Чикаленко в Одесі // Пам'ятки України. Київ, 2012. № 12. С. 44-49.
69. Никанорова О. Меценат і творець «живої історії»: [Євген Харлампійович Чикаленко] // Урядовий кур'єр. 2000. 6 травня. (№ 82). С. 6.
70. Німчук І. Перла української мемуаристики. Євген Чикаленко: Щоденник (1907-1917) // Мета. 1931. 3 травня. Ч. 8. С. 4.
71. Опанащук П. Газета «Рада» як осередок українського національно-культурного руху (1906-1914 рр.) // Наукові записки з історії України. Тернопіль : Астон, 2007. Вип. 19. С. 152-159.
72. Панченко В. Український Дон Кіхот. «Головний ткач» матеріальної тканини нашої історії // День. 2001. 20 січня. (№ 12). С. 5.
73. Панчук І. Євген Чикаленко. Сторінки біографії // Мандрівець. Тернопіль, 1998. № 1. С. 48-53.
74. Панькова С. Чикаленко і Академічний дім у Львові // Пам'ятки України. Київ, 2012. № 12. С. 30-37.
75. Піскун В. Чикаленко в еміграції // Пам'ятки України. Київ, 2012. № 12. С. 24-28.
76. Починається нова газета // Рада. 1906. 15 вересня. (№ 1). С. 1.

77. Радянин (Гехтер М.). Євген Чикаленко. Шістдесят літ життя і праці для України. (Від спеціального кореспондента «Свободи») // Свобода. 1921. 23 грудня. (Ч. 298). С. 3.
78. Радянин (Гехтер М.). З далеких берегів. Розмови з видатнішими українськими діячами в Європі для «Свободи». IV. Євген Чикаленко // Свобода. 1922. 23 травня. (Ч. 118). С. 2.
79. Рогожа М. «Розмови про сільське хазяйство» Є. Чикаленка як джерело в контексті «матеріальної тканини нашої історії» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоряжжя, 2018. Вип. 51. С. 127-132.
80. Рудницький М. Щоденник видавця Щоденника // Діло. 1931. 28 лютого. (Ч. 45). С. 2.
81. Рудницький М. Щоденник видавця Щоденника // Діло. 1931. 1 березня. (Ч. 46). С. 2.
82. Сірополко С. Життя і праця незабутнього громадянина Є.Х. Чикаленка // Студентський Вісник. Прага, 1929. Ч. 11-12. С. 5-6.
83. Слабошпицький М. Українські меценати: Нариси з історії української культури. Київ : Видавництво М.П. Коць, 2001. С. 138-162.
84. Слабошпицький М. Українські меценати. Розділ майбутньої книжки // Березіль. Київ, 2001. № 3-4. С. 115-137.
85. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. Київ : Темпора, 2009. 544 с.
86. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та Ілля Шраг на спільній ниві громадського життя України // Сіверянський літопис. Чернігів, 2007. № 5. С. 3-8.
87. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. 2008. № 18. С. 151-163.

88. Старовойтенко І. Історія створення та видання «Спогадів» та «Щоденника» // Пам'ятки України. Київ, 2012. № 12. С. 14-23.
89. Старовойтенко І. Леонід Жебуньов та його доба за листами до Євгена Чикаленка // Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907-1919 рр. Київ, 2005. С. 3-32.
90. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923-1928). Київ, 2003. 107 с.
91. Стешенкова Т. Всі помисли присвячую українській ідеї // Літературна Україна. 2000. 8 червня. (№ 33). С. 7.
92. Тесленко В. Заради однієї мети [Євген Чикаленко] // Історичний календар. 1999. № 5. С. 175-177.
93. Тесленко В. Людина однієї мети: штрихи до портрета Є. Чикаленка // Пам'ять століть. Київ, 1998. № 1. С. 94-107.
94. Тиндик В. Євген Чикаленко – в національному музеї історії України // Рада. 1992. 26 червня. (№18). С. 2.
95. Туровська Л. «Одна, але жагуча пристрасть»: [Чикаленко Євген] // Культура і життя. 2002. 27 лютого. (№ 7). С. 1, 4.
96. Фіголь Н. Видавничий досвід Євгена Чикаленка // Поліграфія і видавнича справа. 2007. № 2(46). С. 80-88.
97. Харькова Г. Організація та видання газети «Рада» // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ, 2000. Вип. 50. С. 37-40.
98. Харькова Г. Революція 1905 року в Росії і роль газети «Рада» у відродженні української преси // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ, 2000. Вип. 43. С. 38-40.
99. Хорунжий Ю. Євген Чикаленко. Спадщина // Україна. Київ, 2001. № 3. С. 50-53.

100. Хорунжий Ю. Українські меценати // Доброчинність – наша риса. Київ : Видавничий дім «КМ Academia», 2001. С. 56-85.
101. Хорунжий Ю. Хліб насущний і духовний. (До 140-річчя від дня народження Є. Чикаленка) // Літературна Україна. 2002. 21 лютого. (№ 7). С. 7.
102. Чекаленко Л. Постать Євгена Чикаленка в нашій історії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Історія, міжнародні відносини. Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 18. С. 247-253.
103. Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (3 нагоди річниці смерті) // Чикаленко Є. Спогади. Київ : Темпора, 2003. С. 336-357.
104. Шаповал М. Голос землі (3 листа самогубця). Фельєтон присвячений українським монархістам. 5 травня 1921 р. // Вільна спілка. Львів, 1921. Ч. I. С. 46-58.
105. Шелухин С. В справі проектів про майбутній лад на Україні // Воля. 1921. 23 червня. (Ч. 11/12). С. 404-407.